એવમાશ્રયણં પ્રોકતં સર્વેષાં સર્વદા હિતમ્ ।
કલૌ ભકત્યાદિ માર્ગા હિ દુઃસાધ્યા ઈતિ મે મતિઃ ।।

।। વિવેકધૈર્યાશ્રય ।।

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ભક્તિની બે રીત બતાવી છે : ‘શરણ’ અને ‘સમર્પણ’ શરણ કે સમર્પણ બન્ને રીત માટે વિવેક, ધૈર્ય, દઢ આશ્રય ત્રણેય જરૂરી છે. આ ગ્રન્થમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ આ ત્રણેય ગુણને કઈ રીતે આચરણમાં લાવવા અને તેમાં કઈ રીતે પ્રગતિ કરવી તે પદ્ધતિ બતાવી છે.

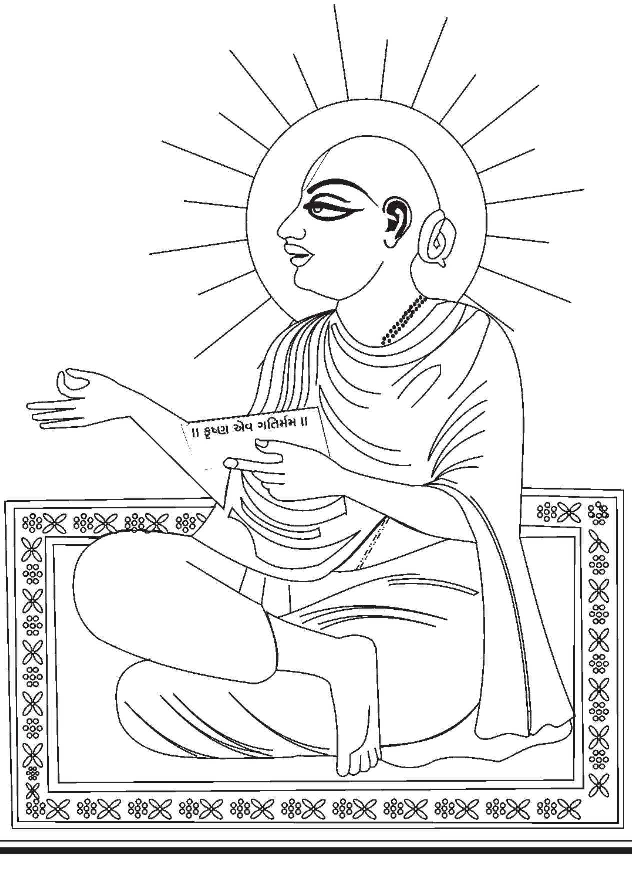
।। કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ।।

Printed Book

Not Published on a regular bases Posted under Post Office guide clause 2.16

પ્રતિ શ્રી, ______________________

____

____

____

____

:: ષોડશગ્રન્થ અધ્યયન કેન્દ્ર સંપર્ક ::

રાજકોટ	પ્રવીણભાઈ ડઢાણીયા	૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯/(૦૨૮૧) ૨૨૨૦૦૫૫
જુનાગઢ	ભાવેશભાઈ-હીનાબેન	૯૪૨૮૨૪૨૦૧૪/૨૬૫૧૮૩૬
ગોંડલ	બકુલભાઈ તન્ના	૯૯૯૮૪૭૫૨૨૦
મોરબી	હિતેશભાઈ	૯૮૨૫૮૬૭૨૩૫
હાલોલ	ભાનુબેન ગોર	(૦૨૬૭૬) ૨૨૧૭૪૩
વડોદરા	નરેન્દ્રભાઈ/મુકેશભાઈ	(૦૨૬૫) ૨૩૬૩૦૪૭/૯૨૨૭૧૩૫૭૪૦
આણંદ	ગિરીશભાઈ શાહ	(૦૨૯૨) ૨૫૪૦૪૬
અમદાવાદ	તેજસભાઈ/મિલનભાઈ	૯૪૨૬૩૮૪૪૯૮/૨૬૩૦૦૮૦૮
ભરૂચ	દેવેન્દ્રભાઈ શાહ	૯૪૨૮૧૭૬૩૦૨
સુરત	સુનીલભાઈ/પારૂલબેન	૯૮૨૫૧૪૭૦૬૩/૯૯૯૮૨૨૦૨૧૦
ભુજ	કુસુમબેન સોની	(૦૨૮૩૨) ૨૩૦૪૦૨
આદિપુર	ચમ્પાબેન જોષી	(૦૨૮૩૬) ૨૬૦૦૦૭
મુમ્બઈ	રસિકભાઈ/ધર્મેન્દ્રસિંહ	૯૮૨૦૨૯૫૯૩૨ / ૨૮૦૬૮૬૨૫
જયપુર	કિશોરભાઈ રાઠી	૦૯૩૧૪૫૦૨૯૧૧

પ્રકાશક : **ષોડશગ્રંથ પ્રવચનમાલા સમિતિ, રાજકોટ.**

પ્રકાશન વર્ષ : વિ. સં. ૨૦૬૫=ઈ.સ. ૨૦૦૯.

ઐચ્છિક ગ્રંથ પ્રકાશન સહાય : ૩/-

:: પ્રાપ્તિસ્થાન ::

પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર

૨૧૪-અમરદીપ કોમ્પલેક્ષ, ૨-રજપૂતપરા, રાજકોટ. મો. ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯/૨૨૨૦૦૫૫

વિવેકધૈર્યાશ્રયઃ

વિવેકધૈર્યે સતતં રક્ષણીયે તથાશ્રયઃ ।
વિવેકસ્તુ હરિઃ સર્વં નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ ॥ ૧ ॥
પ્રાર્થિતે વા તતઃ કિં સ્યાત્ સ્વામ્યભિપ્રાયસંશયાત્ ।
સર્વત્ર તસ્ય સર્વં હિ સર્વસામર્થ્યમેવ ચ ॥ ૨ ॥
અભિમાનશ્ચ સંત્યાજ્યઃ સ્વામ્યધીનત્વભાવનાત્ ।
વિશેષતશ્ચેદાજ્ઞા સ્યાદ્ અન્તઃકરણગોચરઃ ॥ ૩ ॥
તદા વિશેષગત્યાદિ ભાવ્યં ભિન્નં તુ દૈહિકાત્ ।
આપદ્ગત્યાદિકાર્યેષુ હઠસ્ત્યાજ્યશ્ચ સર્વથા ॥ ૪ ॥
અનાગ્રહશ્ચ સર્વત્ર ધર્માધર્માગ્રદર્શનમ્ ।
વિવેકોઽયં સમાખ્યાતો ધૈર્યં તુ વિનિરૂપ્યતે ॥ ૫ ॥
ત્રિદુઃખસહનં ધૈર્યમામૃતેઃ સર્વતઃ સદા ।
તક્રવદ્દેહવદ્ભાવ્યં જડવદ્ગોપભાર્યવત્ ॥ ૬ ॥
પ્રતીકારો યદ્રચ્છાતઃ સિદ્ધશ્ચેન્નાગ્રહી ભવેત્ ।
ભાર્યાદીનાં તથાન્યેષામસતશ્ચાક્રમં સહેત્ ॥ ૭ ॥
સ્વયમિન્દ્રિયકાર્યાણિ કાયવાડ્મનસા ત્યજેત્ ।
અશૂરેણાપિ કર્તવ્યં સ્વસ્યાસામર્થ્યભાવનાત્ ॥ ૮ ॥
અશક્યે હરિરેવાસ્તિ સર્વમાશ્રયતો ભવેત્ ।
એતત્સહનમત્રોક્તમાશ્રયોઽતો નિરૂપ્યતે ॥ ૯ ॥
એહિકે પારલોકે ચ સર્વથા શરણં હરિઃ ।
દુઃખહાનૌ તથા પાપે ભયે કામાદ્યપૂરણે ॥ ૧૦ ॥
ભક્તદ્રોહે ભક્ત્યભાવે ભક્તૈશ્ચાતિક્રમે કૃતે ।
અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ॥ ૧૧ ॥
અહંકારકૃતે ચૈવ પોષ્યપોષણરક્ષણે ।
પોષ્યાતિક્રમણે ચૈવ તથાન્તેવાસ્યતિક્રમે ॥ ૧૨ ॥
અલૌકિકમનઃસિદ્ધૌ સર્વાર્થે શરણં હરિઃ ।
એવં ચિત્તે સદા ભાવ્યં વાચા ચ પરિકીર્તયેત્ ॥ ૧૩ ॥
અન્યસ્ય ભજનં તત્ર સ્વતો ગમનમેવ ચ ।
પ્રાર્થનાકાર્યમાત્રેઽપિ તતોઽન્યત્ર વિવર્જયેત્ ॥ ૧૪ ॥
અવિશ્વાસો ન કર્તવ્યઃ સર્વથા બાધકસ્તુ સઃ ।
બ્રહ્માસ્ત્રચાતકૌ ભાવ્યૌ પ્રાપ્તં સેવેત નિર્મમઃ ॥ ૧૫ ॥
યથા કથંચિત્કાર્યાણિ કુર્યાદુચ્ચાવચાન્યપિ ।
કિં વા પ્રોક્તેન બહુના શરણં ભાવયેદ્ધરિમ્ ॥ ૧૬ ॥
એવમાશ્રયણં પ્રોક્તં સર્વેષાં સર્વદા હિતમ્ ।
કલૌ ભક્ત્યાદિમાર્ગા હિ દુઃસાધ્યા ઈતિ મે મતિઃ ॥ ૧૭ ॥

ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતો વિવેકધૈર્યાશ્રયઃ સમાપ્તઃ ॥

વિવેકધૈર્યાશ્રય

વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રય, એ ત્રણ ભક્તિના આવશ્યક અંગો છે. તેમના અભાવે ભક્તિમાં શિથીલતા આવે અને ભક્તિ પાંગળી બની જાય. તેથી, ભક્તિને દઢ બનાવવા માટે, - વિવેક ધૈર્ય સતતં રક્ષણીયે તથાશ્રયઃ - એટલે કે વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રયનું સદા રક્ષણ કરવું, એવી શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે.

તનુ વિત્તજા સેવા દ્વારા, ભગવદ્ ભક્ત, સેવામાં પદાર્પણ કરે છે. પરંતુ તેની ભક્તિ સતત અને દઢતાથી થઈ શકે તે માટે તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ અને સ્થિર હોવું જોઇએ. અંતઃકરણને સ્થિર બનાવવા માટે નવરત્નમ્ અને અંતઃકરણ પ્રબોધ, એ બે ગ્રંથોનું રહસ્ય સમજી લેવું પડે. તેમ કર્યા પછી પણ, પોતાની બુદ્ધિ અને ચિત્ત કે જે અંતઃકરણમાં બેય અંગો છે તેમની શુદ્ધિ અર્થે, તેણે વિવેકધૈર્યાશ્રય ગ્રંથના રહસ્યને સારી રીતે વિચારવું જોઈએ.

આ ગ્રંથના ટીકાકાર, ચાચા શ્રીગોપેશ્વરજી મહારાજ (શ્રીગુસાંઈજીના સાતમા લાલ શ્રીઘનશ્યામલાલજીના દ્વિતીય લાલ જન્મ સં. ૧૬૬૩ના ભાદ્રપદ વદી પાંચમ), આજ્ઞા કરે છે કે ''ભક્તિમાર્ગનો સ્વીકાર કરનારને શ્રીભગવાનનું દાસપણું સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનનો દાસ બનતાં, તે ભગવદ્ સેવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ ભગવાનનો એ દાસ, ભગવદ્ સેવા સુચારુ રૂપે કરી શકે એવા હેતુથી, અને તેની ભક્તિને દઢ બનાવવાના ઉદ્દેશ્યથી, શ્રીમદાચાર્યચરણ, આ ગ્રંથમાં વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રયનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરે છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ સ્વરચિત 'નિબંધ'માં વેદોકત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ માર્ગનું વિવેચન બહુ સારી રીતે કર્યુ છે. તેમ છતાં, આ ગ્રંથના અંતે કહ્યા પ્રમાણે, આ કલિકાલમાં એ બધા માર્ગો દુઃસાધ્ય બની ગયા છે. હવે જો એ બધા માર્ગો દુઃસાધ્ય બની ગયા હોય તો, એ માર્ગોને અનુસરવામાં અશક્તિમાન બનેલા ભક્તોને, શરણ માર્ગનો તેમને ઉપદેશ આપવો ઉચિત છે; એવું વિચારીને આપ્યો છે. તેમાં આપશ્રીએ આજ્ઞા કરી છે કે એમાં જે આશ્રય છે તેના સાધનરૂપ વિવેક અને ધૈર્યનું રક્ષણ શ્લોકમાં જીવે કરતા રહેવાનું છે આ રીતે આ ગ્રંથના પહેલા શ્લોકમાં વિવેક અને ધૈર્ય તથા આશ્રયના રક્ષણની આવશ્યકતા બતાવી છે.

વિવેક ધૈર્ય સતતં રક્ષણીયે તથા શ્રયઃ ।
વિવેકસ્તુ હરિઃ સર્વં નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ ।।

અર્થાત્ : વિવેક અને ધૈર્યનું સદા રક્ષણ કરવું. તેમનું રક્ષણ એ પ્રકારે કરવું કે જેથી શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થાય. વિવેકનું સ્વરૂપ આવું છે : સર્વ દુ:ખનું હરણ કરનાર શ્રીહરિ પોતાની ઈચ્છાથી બધુ કરશે. (જીવે એ પ્રમાણે હરઘડી વિચારવું અને વાણીથી બોલવું તેનું નામ વિવેક).

શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે જીવે વિવેક અને ધૈર્યનું સદા રક્ષણ કરવું. તેમના પાલનમાં જે જે બાધાઓ આવે તેને દૂર કરતા રહેવું તેનું નામ રક્ષણ. તેમનું રક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે તેમના (વિવેક અને ધૈર્યના) વડે જ આશ્રય સિદ્ધ થશે; એવો આશ્રય સિદ્ધ થયા પછી પણ વિવેક અને ધૈર્યનું રક્ષણ કરતા રહેવાનું છે.

આશ્રય જીવ કૃતિથી સાધ્ય નથી. વિવેક અને ધૈર્ય તો કદાચ જીવ પોતે પ્રયત્નપૂર્વક મેળવી શકે. પરંતુ જીવને આશ્રય ત્યારે જ મળે જ્યારે કૃપાળુ કૃષ્ણ કૃપા કરીને તેને આશ્રયનું દાન કરે. એ રીતે આશ્રયની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ તેનું રક્ષણ કરવાનું છે.

વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રયનો સામાન્ય અર્થ તો સૌ કોઈ સમજી શકે છે. પરંતુ આ ગ્રંથમાં એ ત્રણે શબ્દોને વિશિષ્ઠ અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવ્યા છે.

આશ્રય સિદ્ધ થવામાં, વિવેક અને ધૈર્ય, જીવને સહાયરૂપ બને છે. તેથી પહેલાં તે બન્નેનું સ્વરૂપ સમજીશું અને પછી આશ્રયનું સ્વરૂપ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું. તો પહેલાં વિવેક; સેવામાં પ્રવૃત્ત જીવને સૌથી પહેલાં વિવેકની જરૂર છે; અને પછી ધીરજની. વિવેક અને ધીરજ બન્નેને ફલીભૂત થવા માટે ભગવાનનો આશ્રય રાખવાની જરૂર છે. એ રીતે જોતાં અનુક્રમે વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રય એ ભક્તિ માર્ગનો ક્રમ છે. તેથી પહેલાં

વિવેક :

વિવેકનો સામાન્ય અર્થ છે 'સારાસારનું જ્ઞાન' સારું શું અને ખોટું શું એ સમજીને સારું ગ્રહણ કરવું અને ખોટું ત્યજી દેવું તેનું નામ વિવેક. સામાન્ય બુદ્ધિ તો પશુઓમાં પણ હોય છે. પરંતુ સારા-ખોટાનો ભેદ સમજીને સારું ગ્રહણ કરવું અને ખોટું ત્યજી દેવું એવી વિવેક બુદ્ધિ તો કેવળ માનવપ્રાણીમાં જ હોય છે.

આ ગ્રંથના પહેલા શ્લોકના દ્વિતીય ચરણમાં વિવેકનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

''વિવેકસ્તુ હરિઃ સર્વં નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ'. અર્થાત શ્રીહરિ સર્વ કાંઈ નિજેચ્છાથી કરશે એમ સમજવું તેનું નામ વિવેક.

એ રીતે સમજતાં, અહીં શ્રીમદાચાર્યચરણે વિવેક શબ્દને વિશિષ્ઠ અર્થ પ્રદાન કર્યો છે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ આપેલ વિવેકની આ વ્યાખ્યા ઉપર વિવેચન કરતાં એકાદ ગ્રંથ ભરાઈ જાય. પરંતુ એનો સાદો સીધો અર્થ એવો છે કે ''હરિ કહેતાં'' સર્વના દુઃખોને હરનાર પ્રભુ, જીવનાં બધાં કાર્યો - યોગક્ષેમાદિ લૌકિક કાર્યો અને ભગવદ્ સેવા સંબંધી અલૌકિક કાર્યો - પોતાની ઈચ્છાથી જ સિદ્ધ કરશે. અન્યથા નહીં.

વૈષ્ણવોએ વિવેકનો ભાવ અને તેના સ્વરૂપને સ્પષ્ટપણે સમજી લેવાની જરૂર છે. તે સમજવામાં સહાયભૂત થવાની દષ્ટિથી, વિવેકનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનો પરિચય, હું તમને, શ્રીમદાચાર્યજીની આજ્ઞાઓના આધારે કરાવીશ.

શ્રીવ્રજરાયજી મહારાજ (શ્રીશ્યામલાલાત્મજ) હરિ પદનો ભાવ સમજાવતાં કહે છે કે ''સર્વ દુઃખના હર્તા એટલે હરિ, તે (હરિ) સ્વકીય ભક્તોનું આ લોક અને પરલોક સંબંધી બધુ, નિજેચ્છાથી, સ્વતંત્ર ઈચ્છાથી લીલેચ્છાથી અથવા કયારેક નિજ ભકતોની ઈચ્છાથી સિદ્ધ કરશે તેથી હરિ સર્વ કાંઈ નિજેચ્છાથી કરશે એવી બુદ્ધિ રાખવી અને તેનું અનુસંધાન વારંવાર કરવું, તેનું નામ વિવેક. 'હરિએ ગજેન્દ્રને મોક્ષ આપ્યો'' આ વાકયમાં તે ગજેન્દ્ર જેવા અબુધ પ્રાણીનું પણ દુઃખ હરે છે. એવું કહેવા માટે અહીં હરિ પદ વાપર્યું છે.

એવા એ હરિ નિજ ઈચ્છાથી જ બધું કરે છે. કારણ કે જગત એ પ્રભુનું ક્રીડાભાંડ (લીલા ભૂમિ; રમણ કરવાનું સ્થળ) છે. પ્રભુએ નિજ ક્રીડા માટે જગત પ્રકટ કર્યું છે. અહીં **'નિજ'** પદ પ્રભુનુ તદીયપણું કે ભગવદીયપણુ દર્શાવે છે. તેથી ભકતે સદા મનમાં એવું વિચારવું કે ***'સમર્પણ કરીને હું એનો બન્યો છું. હવે હું એનો દાસ છું. તેથી પ્રભુ નિજ દાસનું કલ્યાણ જ કરશે.'*** એનુ નામ વિવેક (૧)

જીવ પ્રભુનો દાસ છે. તેથી જીવનું બધુ તેનો સ્વામી કરશે. તે એટલે સુધી કે જો જીવમાં અધિક તદીયત્વ સ્ફૂરે તો, એટલે કે, જો જીવ મન, વચન અને કર્મે પ્રભુનો દાસ બની જાય તો, (જે રીતે શ્રીહનુમાનજી રામના દાસ બન્યા હતા તેમ) ભગવાન ભકતને આધીન બની જાય. અંબરીષની બાબતમાં તો ભગવાને સ્પષ્ટ એકરાર કર્યો છે કે **'અહમ્ ભકત પરાધિનો'** - હું ભકતને આધીન છું. અને આધીન

છું તેથી ભકતનું કલ્યાણ કરવા સદા તત્પર રહું છું. આવું વિચારવું તેનું નામ વિવેક. (૨)

પ્રભુએ મારો અંગીકાર કર્યો છે. હું તેનો સેવક બન્યો છું. તેની સેવા કરવી એ મારું કર્તવ્ય છે. તેથી હું તેની સેવા કરીશ. મારે માટે જે કાંઈ અપેક્ષિત હશે તે બધુ મારો સ્વામી સિદ્ધ કરી આપશે. મારે તો સેવાજ કરવાની છે. બાકીનું બધુ પ્રભુ સ્વ ઇચ્છાથી સિદ્ધ કરશે, એવું દઢ શ્રદ્ધાથી માનવું તેનું નામ વિવેક. નવરત્નમાં પણ એવું જ કહ્યું છે - ચિંતા કાપિ ન કાર્યા; તારે કયારેય પણ ચિંતા કરવાની નથી. આ ભાવને સમજીને તેનું પાલન કરવું તેનું નામ વિવેક. (૩)

નવરત્ન ગ્રંથમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે :- **''સર્વેશ્વરશ્ચ સર્વાત્મા નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ''** અર્થાત સર્વના ઈશ્વર અને સર્વના આત્મા એવા શ્રીપ્રભુ બધુ પોતાની ઈચ્છાથી કરશે.

પ્રભુ બધુ નિજેચ્છાથી કરશે તેનો અર્થ બીજી રીતે સમજીએ. જો પ્રભુ બધુ પોતાની ઈચ્છાથી કરતો હોય તો જીવ પોતાની ઈચ્છાથી કે સંકલ્પબળે કશું સિદ્ધ કરી શકતો નથી. પછી ભલે તે કાર્ય લૌકિક હોય કે અલૌકિક. તેથી જીવ જે કાર્યો કરે તેનું કર્તૃત્વ તેનું નથી. આથી કોઈપણ કાર્ય કરતાં, જીવે કર્તાપણાનું અભિમાન છોડી, તટસ્થ ભાવે તે કાર્ય કરતા રહેવું એવી સમજ એટલે વિવેક. (૪)

આ જગતમાન થતાં બધાં કાર્યો ભગવદ્ લીલારૂપ છે. તેનાથી જીવને સુખ કે દુઃખનો અનુભવ થાય તો તે અનુભવ ભગવદ્ ઈચ્છાનુસાર થયો છે એમ સમજવું. અર્થાત, સર્વ કાર્યોના પરિણામરૂપ જીવને જે કંઈ સુખ-દુઃખની અનુભૂતિ થાય તે ભગવાનના કર્તૃત્વને આભારી છે. તેથી ભગવદ્ કાર્યોમાં સુખ-દુઃખમય પરિણામો જીવે તટસ્થ ભાવે ભોગવવાં. આપણે તે કાર્યો કર્યાં નથી. તેથી આપણે તે કાર્યોના પરિણામોના ભોકતા નથી. જે કરે તે ભોગવે. આથી કાર્યનો કર્તા જે નથી એવો જીવ, તે કાર્યના પરિણામને નિસ્પૃહતાથી જ અવલોકે.

જો ઈશ્વર જ પોતાની ઈચ્છા વડે બધુ કરતા હોય તો તે બધાં કાર્યોના પરિણામ માટે તે પોતે જ જવાબદાર છે. આથી કાર્યોનાં પરિણામ રૂપે મળતાં સુખ કે દુઃખનો અનુભવ આપણને ન થવો જોઈએ. જીવનાં અને જગતનાં બધાં કાર્યો શ્રીહરિના જ છે એવું સમજીને જીવે સાક્ષીભૂત બનીને જીવન જીવવાનું છે. આ રીતે, સુખ-દુઃખમાં તટસ્થ વૃત્તિ કેળવવી તેનું નામ વિવેક. (૫)

આથી આગળ વધીએ તો એમ કહેવું પડે કે જો જીવ પોતે કાર્ય કરતો જ ન હોય તો, તે કાર્યનું ફળ અમુક પ્રકારનું જ મળે એવી આશા રાખવી અથવા અમુક પ્રકારનું ફળ પોતાને મળે એવી પ્રભુને પ્રાર્થના કરવી તેનું નામ અવિવેક. અવિવેક એટલે વિવેકનો અભાવ; એ છે વિવેકનું નકારાત્મક પાસુ. તાત્પર્ય એ કે પોતાને અમુક જ વસ્તુ કે ફળ જોઈએ છે એવી પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે ન કરાય. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે.

પ્રાર્તિતે વા તતઃ કિં સ્યાત્ સ્વામ્યભિપ્રાય સંશયાત્ ।
સર્વત્ર તસ્ય સર્વં હિ સર્વસામર્થ્યમેવ ચ ।।

અર્થાત : પ્રાર્થિત વસ્તુ આપવાની પ્રભુની ઈચ્છા છે કે નહીં એ બાબતમાં પ્રભુનો અભિપ્રાય (જીવના) જાણવામાં ન હોવાથી, પ્રાર્થના કરવાથી શું વળે ? કશું જ નહીં. અને જો પ્રભુને આપવાની ઈચ્છા હોય તો, અખિલ બ્રહ્માંડમાં આ બધું પ્રભુનું જ છે અને તે બધુ આપવા માટે પ્રભુ સર્વ સામર્થ્ય યુકત છે.(સર્વશકિતમાન છે)

શ્રીવ્રજરાજ મહારાજ નિજ નિવૃત્તિમાં આજ્ઞા કરે છે. ''માની લો કે જીવે પ્રભુની પાસે પ્રાર્થના કરી. પરંતુ તે પ્રાર્થના કરે તો પણ તેને શું મળે ? કાંઈ પણ ન મળે.

ગજેન્દ્રને પ્રભુએ મોક્ષ આપ્યો. તે તેની પ્રાર્થનાને કારણે નહીં. પ્રભુએ સ્વેચ્છાએ તેને મોક્ષ આપ્યો છે. પ્રભુએ વ્રજભક્તોને પણ સ્વેચ્છાએ ફલદાન કર્યું છે. જો તેમની પ્રાર્થનાથી ફલદાન કરવાનું હોત તો 'મને ખભે બેસાડી લઈ જાઓ' એવી પ્રાર્થના થતાં, પ્રભુ અંતર્ધાન શા માટે થાત? આ રીતે વિચારતા પ્રભુની ઈચ્છા જ સર્વ કાર્યનાં કારણરૂપ છે, એવું ફલિત થયું. તેથી પ્રાર્થના તો નિમિત્ત માત્ર છે. ઈશ્વરેચ્છા બલિયસી.

પ્રાર્થના કરવાથી કશું પણ ન મળે. તેમ તો, સ્વામ્યભિપ્રાય સંશયાત એટલે કે સ્વામીનો અભિપ્રાય જાણવામાં સંશય હોવાથી, પ્રભુને પ્રાર્થના કરો છો પરંતુ સ્વામીના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ કરવું એ સેવકનો ધર્મ નથી. ભગવાન જો આપણને કશું આપવા ઇચ્છતો હશે તો તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આપશે જ. અને નહીં આપવાની ઇચ્છા હોય તો, તે નહીં જ આપે. તો પછી પ્રભુ પાસે શા માટે કશું પણ માગો છો? અહીં પ્રાર્થના એટલે સ્તુતિ નહીં; પ્રાર્થના એટલે કોઇ વસ્તુ માગવી તે. આમ, પ્રભુ પાસે કશું માગવા માટે, પ્રભુની પ્રાર્થના ન કરવી એનુ નામ વિવેક. (૬)

અખિલ બ્રહ્માંડમાં જે છે તે બધુ પ્રભુનું જ છે. અને તે બધું મેળવી આપવા માટે પ્રભુ સમર્થ છે. જો બધુ પ્રભુનું જ હોય તો અને તે છે જ તો પછી જો જીવ તેને પોતાનું માની બેસવાની ભૂલ કરે તો તે અવિવેક કહેવાય. બધુ ભગવાનનું છે. પરંતુ જીવ માને છે કે મેં પ્રયત્ન કરીને આ વસ્તુ મેળવી વાસ્તવમાં તેમ નથી. પ્રભુએ એ વસ્તુ નિજેચ્છાથી તેને આપી છે. વસ્તુ પ્રાપ્તિ માટેનો તેણે કરેલો પુરુષાર્થ નિમિત્ત માત્ર છે. આ હકીકત સમજીને, તમે કોઇ પણ વસ્તુ મેળવવા માટે શ્રીપ્રભુની પાસે પ્રાર્થના ન કરશો.

આ બાબત પરત્વે શ્રીવ્રજરાયજી મહારાજનો એવો અભિપ્રાય છે કે પ્રભુ સર્વજ્ઞ છે; પ્રાર્થના કરનાર જીવ અલ્પજ્ઞ છે. તે અલ્પજ્ઞ હોવાથી, પ્રભુ પાસે શું માગવું તેની તેને ખબર નથી. તેથી માગી માગીને તે શું માગી શકે ? તે જે માગે તે અલ્પ જ હોય. તેથી જો જીવ, પ્રભુ પાસે પોતાની ઇચ્છિત અલ્પ વસ્તુ માગે તો પ્રભુ તેને તે અલ્પ વસ્તુજ આપે; અને પોતે આપવા ધારેલી 'અધિક' વસ્તુ તેને ન આપે. કુબ્જાએ કૃષ્ણ પાસે ઇન્દ્રિય જનિત વિષય વાસનાની તૃપ્તિની માગણી કરી તો પ્રભુએ તેને તે આપ્યું. તે જોઇ શ્રીશુકદેવજીથી દુઃખિત હૃદયે બોલી જવાયું, **''અરે કુબ્જા! તને પ્રભુ પાસે માગતાં ન આવડયું''** સાચુ છે. જીવે પ્રભુ પાસે કશું ન માંગવું. અને સર્વજ્ઞ તથા સર્વશકિતમાન પ્રભુ તેને જે આપે તે તેને સ્વીકારી લેવું. સુદામાજીએ દ્વારકાનાથ પાસે કશું ન માગ્યું. પ્રભુએ તેમને પોતાના સમાન બનાવી દીધા. તેથી પ્રભુ પાસે પોતાની ઇચ્છિત કોઇ વસ્તુ ન માગવી તેનુ નામ વિવેક. (૭)

શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાને સમજે - ''પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરવાથી શું વળે ? કશુ ન મળે. જો તેમ છે તો 'પ્રભુ મને અમુક વસ્તુ આપો' એવી પ્રાર્થના પ્રભુને કદી ન કરવી. પ્રભુ પાસે માગવું તેનો અર્થ જીવના સેવક ભાવમાં ન્યૂનતા અથવા સ્વામીના ડહાપણમાં જીવનો અવિશ્વાસ.

પ્રભુ જે કરે છે તે આપણા ભલા માટે છે એવું આપણે બોલીએ છીએ ખરા. પરંતુ વસ્તુતઃ આપણને તેમાં વિશ્વાસ નથી. જો આપણને પ્રભુમાં વિશ્વાસ હોય તો તેની પાસે કશું માગવાપણુ રહેતું નથી. પ્રભુ પાસે માગવું તેનો અર્થ એવો થાય કે પ્રભુ નિજેચ્છાથી જે આપી રહ્યો છે તે બરોબર નથી. એને તેમાં આપણું કલ્યાણ નથી. આપણું કલ્યાણ તો તે આપણને જે નથી આપતો અને આપણે જે તેની પાસે માગીએ છીએ, તે મેળવવામાં છે. તેથી તે મેળવવા માટે આપણે પ્રાર્થના

કરીએ છીએ. આ તો પ્રભુના ડહાપણમાં અવિશ્વાસ; નર્યો સ્વામીદ્રોહ. આપણું કલ્યાણ શામાં છે તે પ્રભુ કરતાં શું આપણે વધુ સારી રીતે જાણીએ છીએ ?

ઘરમાં બાળકને ટાઈફોઈડ થયો છે. પ્રસંગોપાત ઘરમાં લાડુ બનાવ્યા છે. માંદો બાળક તે જોઈ માગશે. પરંતુ તેના મા-બાપ તેને તે નહીં જ આપે. તેમની પાસે લાડુ છે; તેઓ તે આપી શકે તેમ છે; છતાં તેઓ તેનું કલ્યાણ વિચારીને તેને તે નહીં આપે. તેઓ જાણે છે કે જો તે લાડું ખાશે તો તેની માંદગી વિકૃત સ્વરૂપ પકડશે અને કદાચ તેનું મૃત્યુ થશે. તેથી, તેમની તે આપી શકવાની શકિત હોવા છતાં; તેઓ તેને તે આપતાં નથી. આ છે વિવેકનું લૌકિક દૃષ્ટાંત.

અલૌકિકની વાત કરીએ તો- પ્રભુ સર્વજ્ઞ છે અને સર્વ શકિતમાન છે. તે બધુ જાણે છે. બધુ આપવા સમર્થ છે. તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છે. અને તે જે કરે છે તે જીવના ભલા માટે કરે છે; અને જે કરશે તે પણ જીવના ભલા માટે જ કરશે. આવુ સમજી પ્રભુ પાસે ન માગવું તેનુ નામ વિવેક. (૭)

તેમ છતાં જો તમે પ્રભુને પ્રાર્થના કરો છો તો તેને શું કહેવાય ? સાંભળો શ્રીવલ્લભની આજ્ઞા -

અભિમાનશ્ચ સંત્યાજ્યઃ સ્વામ્યધીનત્વ ભાવનાત્ ।

અર્થાત્: હું પ્રભુને આધીન છુંઃ એવું સમજીને અભિમાન સારી રીતે ત્યજી દેવું.

પ્રભુ સ્વામી છે; જીવ તેનો સેવક છે. સ્વામી પોતાના સેવકનું યોગક્ષેમ વહન કરે છે. પોતાના સેવકનું ક્ષેમ શામાં છે તે પ્રભુ જાણે છે અને તેના (સેવકના) ક્ષેમ (કલ્યાણ)ની સાથે તે તેનો યોગ (મિલાપ) કરાવી આપે છે. એટલે કે સેવકનું કલ્યાણ સિદ્ધ કરાવી આપે છે. આ બાબતમાં દઢ વિશ્વાસ એટલે સ્વામીભકિત; અને આ બાબતમાં સંશય એટલે સ્વામી-દ્રોહ. પ્રભુ પાસે માગવાનો અર્થ છે તેની આપવાની શકિત અને ડહાપણમાં અવિશ્વાસ. તેને કહેવાય સ્વામ્યધીનત્વની ભાવનાનો અભાવ. સ્વામીના અભિપ્રાયમાં સંશય ન કરતાં તે જે કાંઈ આપે છે એવું વિશ્વાસપૂર્વક સમજવું એનું નામ વિવેક. (૮)

જીવ સ્વામીને આધીન છે; જીવ સ્વામીનો દાસ છે. જીવે પોતાના સ્વામીને પોતાનું સર્વસ્વનું સમર્પણ કર્યું છે. તેથી એવા નિવેદીત જીવમાં અહમ્ અને મમત્વ (હું પણુ અને મારાપણુ) બન્ને ન હોવા ઘટે. હું જતાં અહંકાર જાય અને મારું જતા મમત્વ જાય. પછી રહે કેવળ પ્રભુનુ દાસત્વ. એ દાસત્વને સદા

બનાવી રાખવા માટે, જીવે 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ' એ મહામંત્રનો જાપ કરવો. સેવકનો ધર્મ છે કર્તૃત્વના અભિમાનનો ત્યાગ એટલે વિવેક. (૯)

અભિમાનનો ત્યાગ કરીને જીવે ખાસ કરીને શું કરવું તે બાબત શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે –

વિશેષતશ્ચેયદાજ્ઞા સ્યાદ્ અન્તઃકરણ ગોચરઃ ।
તદા વિશેષ ગત્યાદિ ભાવ્યં ભિન્નતુ દૈહિકામ્ ।।

અર્થાત : શ્રીમદાચાર્યચરણની આજ્ઞા કરતાં, જો ભગવાનની વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે આજ્ઞા પ્રભુના અભિપ્રાયને અનુકુળ છે કે નહીં કે પછી તે કેવળ પરીક્ષા કરવા માટે જ કરવામાં આવી છે, તે સમજીને, જો તે આજ્ઞા જીવના લૌકિક સંબંધથી રહિત હોય તો તે આજ્ઞાનું પાલન કરવું.

બહુ ઉત્તમ વાત કહી શ્રીમદાચાર્યચરણે, પ્રભુની કોઇપણ વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે આજ્ઞા અંતઃકરણ ગોચર એટલે કે પ્રભુના અભિપ્રાયને લગતી છે કે નહીં કે પછી તે કેવળ જીવની પરીક્ષા કરવા માટે જ ખાસ કરીને કરાયેલી છે, તે સમજીને, જો તે આજ્ઞા જીવના લૌકિક અંગેની ન હોય, પરંતુ જીવનું અલૌકિક સિદ્ધ કરાવી આપનારી હોય તો, તે વિશેષ આજ્ઞા જરૂર પાળવી. એટલે કે પ્રભુની એવી કોઈ વિશેષ આજ્ઞાનું પાલન કરવાની બાબતમાં, તે આજ્ઞાના પ્રયોજનનો વિચાર કરવો. જો તે આજ્ઞા પ્રભુસેવા વિષયક હોય, સેવાના પ્રતિબંધને દૂર કરવા સંબંધી હોય અથવા તીર્થ દેશાંતર સંબંધી હોય તો તે આજ્ઞા જરૂર પાળવી. અને જો તે દૈહિક વિષયને લગતી હોય તો તે ન પાળવી. એનું કારણ એ કે પ્રભુ તમારા લૌકિક વૈદિક વિષયોને પ્રાપ્ત કરાવી આપતા નથી. તેથી તે તમારા લૌકિક સુખ માટે કોઈ આજ્ઞા આપે જ નહીં, અને જો આપે તો તે તમારી પરીક્ષા કરવા માટે જ આપે. તે તમને એવી આજ્ઞા આપે અને તમે તેનું પાલન કરીને લૌકિક ભોગો ભોગવો એવું પ્રભુ કદી ન ઈચ્છે. તેથી જો પ્રભુ એવી કાંઈ વિશેષ આજ્ઞા કરે તો, તે આજ્ઞા કરવામાં પ્રભુનો શો અભિપ્રાય છે તે સમજીને તેનું પાલન કરવું તેનું નામ વિવેક (૧૦)

વિવેકનું એક બીજું સ્વરૂપ પણ છે. અને તે છે, અનાગ્રહ. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે :

આપદ્ગત્યાદિ કાર્યેષુ હઠસ્ત્યાજ્યશ્ચ સર્વથા ।
અનાગ્રહશ્ચ સર્વત્ર ધર્માધર્માગ્ર દર્શનમ્ ।।
વિવેકોયં સમાખ્યાતઃ ।।

અર્થાત્ : આપત્તિ આવી પડે એવાં (આપત્ કાલિન) કાર્યોમાં આગ્રહ, સર્વથા છોડવો. અનાયાસે સિદ્ધ થતાં કાર્યો થવા દેવાં. દેહ સંબંધી અને અન્ય કાર્યોમાં પણ તે કરવાનો આગ્રહ ન રાખવો. અને, વિહિત (ધર્મયુક્ત) તેમજ નિષિદ્ધ (અધર્મયુક્ત) કાર્યોના પરિણામનો વિચાર કરવો.

આ રીતે મેં (શ્રીવલ્લભે) યુક્તિપૂર્વક, વિવેકનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

શ્રીવ્રજરાજ મહારાજ કહે છે કે, ''હું સ્વામીને (પ્રભુને) આધીન છું. એવું સમજીને, જેમાં આપત્તિ ન આવે એવાં અને (લગભગ) અશક્ય હોય તેવા કાર્યો કરવાનો આગ્રહ ન રાખવો. કારણ કે ભગવાનને પોતાના ભક્તોનો નિર્વાહ ચલાવવાનો છે. જો તેને પ્રતિબંધો નડે તો તેનો નિર્વાહ ન ચાલે. તેથી ભક્તનો નિર્વાહ તૂટી પડે. એવી કોઈ આજ્ઞા થઈ હોય તો તે ભગવાનને અભિપ્રેત નથી. તે માત્ર નિજ ભક્તની પરીક્ષા અર્થે જ કરેલી છે. એમ માનવું. ભક્તને આપત્તિ આવે એવું પ્રભુ ન ઈચ્છે. સ્વયં કાલ પણ ભક્તને બાધા કરવા સમર્થ નથી. પ્રભુ કહે છે, ''જેમણે લોક અને વેદના ધર્મો, મારે માટે, ત્યજ્યા છે. તેમને હું ધારણ કરું છું.'' આ રીતે પ્રભુ ભક્તનું રક્ષણ કરે છે. તેથી આપત્તિ લાવનાર આજ્ઞા ભક્તની પરીક્ષા માટે જ કરેલી હોય એમ સમજવું અને તે પ્રભુને અભિપ્રેત ન હોવાથી, તે આજ્ઞાનું પાલન કરવા બાબતની હઠ ન પકડવી. જો તેના પાલનમાં હઠ કરવામાં આવે તો જીવનું અનિષ્ટ થાય; તેની સેવામાં પ્રતિબંધ આવે. આ પ્રમાણે ભગવદ્ આજ્ઞાના હેતુનો વિચાર કરવાથી અહમ્ દૂર થાય અને વિવેકનું રક્ષણ થાય.

પરંતુ એવી આજ્ઞા ભગવાને જ કરી છે અને તેનો હેતુ આવો છે એવું સમજાય કેવી રીતે ? તો કહે છે કે શ્રીભગવાનના પરમ ભક્તના અંતઃકરણમાં પ્રભુની કોઈ પણ આજ્ઞા સ્વપ્ન દ્વારા થઈ શકે છે; અથવા કોઈ બીજા માધ્યમ દ્વારા (આકાશવાણી જેવા) પણ થઈ શકે છે. અથવા નિજ ભક્તના અંતઃકરણમાં પ્રભુ પોતે પ્રકટ થઈને (અંતઃસ્ફૂરણા દ્વારા) એવી આજ્ઞા કરે છે. 'પ્રભુ સર્વનો આત્મા છે' એનો અર્થ એ છે કે ભક્તના અંતઃકરણમાં સ્થિર થયેલો તે આત્મા ભક્તને સ્ફૂરણા કરે છે. આવું કાંઈ થાય ત્યારે પ્રભુએ કરેલી એ આજ્ઞા અને તેનું સ્વરૂપ ભક્તને

સમજાઈ જાય છે.

તેથી આગળ વધીને આપશ્રીએ આપદ્ ગત્યાદિ કાર્યેષુ બાબતમાં કેવો વિવેક રાખવો તે પણ સમજાવ્યું છે. આપત્તિને સમયે, ભગવાન સંબંધી જે કાર્યો કરવાનાં છે, તે કરવા માટે 'કરજ કરીને પણ હું તે બધું કરીશ' એવી હઠ ન પકડવી. જે મળે તેનાથી સંતોષ રાખીને સેવા વિષયક કાર્યો કરવાં. જે કાંઈ સ્વાભાવિકતાથી મળી આવી તે જ ઠાકુરજીને સમર્પવું. સમર્પણ કરવામાં જીવનો ભાવ અગત્યનો છે; વસ્તુ ગૌણ છે. તેથી જીવ, ભાવપૂર્વક પ્રભુને જે કાંઈ સમર્પશે, તે નજીવી વસ્તુ હશે તો પણ પ્રભુ તેનો અંગીકાર કરશે.

અને, જો શ્રીભગવાનની સેવા વિષયક કાર્યો કરવામાં પણ જો હઠ કરવાની ન હોય તો લૌકિક કાર્યો કરવામાં તો હઠ કરી જ કેમ શકાય ? ટૂંકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શ્રીભગવાન સાથે સંબંધ નહીં ધરાવનારાં કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટેનો આગ્રહ ન રાખવો. અને ભગવાનની સેવા સંબંધી કાર્ય હોય તો પણ જો તે આપત્તિ લાવે તેવાં હોય તો તે કરવા માટે હઠાગ્રહ ન કરવો – એટલે કે ''ના હું તો કાર્ય કરીશ જ પછી ભલેને તેમ કરતાં મારું મૃત્યુ થાય – એવો હઠાગ્રહ ન રાખવો તેનું નામ વિવેક. (૧૧)

આ બાબત બહુ સારી રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે. વિવેક રહ્યો છે અનાગ્રહમાં (આગ્રહના અભાવમાં). આપત્તિ કાળે અને ભગવદ્ વિષયક કાર્યોમાં પણ ક્યારેય હઠાગ્રહ કે દુરાગ્રહ ન કરવો તે માટેનું એક દૃષ્ટાંત :–

કોઈ વૈષ્ણવ અમુક રીતે જ સેવા કરતો હોય, અમુક પ્રકારની જ સામગ્રી ધરાવતો હોય, કે અમુક ચોક્કસ પ્રકારનાં વસ્ત્રાલંકારો પ્રભુને ધરાવતો હોય; પરંતુ કાળે કરીને, ધનરહિત બનતાં કે અન્ય કારણે તે તેમ કરવામાં અશકત બની જાય અથવા એવી પરિસ્થિતિમાં (માંદગી જેવી) મુકાઈ જાય કે તે જ પ્રકારે સેવા કરવાનું કે તેવા જ પ્રકારનાં વસ્ત્રાલંકાર કે સામગ્રી ધરાવવાનું કાર્ય, તેને માટે, તેની શકિત મર્યાદા બહારનું થઈ જાય; તેવે સમયે પણ જો તે એવી હઠ પકડે કે, એવી પરિસ્થિતિમાં પણ, તે પહેલાંની માફક જ સેવા કરશે, સામગ્રી ધરાવશે અને એવાં જ વસ્ત્રાલંકારોથી પ્રભુને સજાવશે, તો તેનો એ આગ્રહ દુરાગ્રહ કહેવાય; તે હઠાગ્રહ કહેવાય. અથવા દુરાગ્રહમાં, આગ્રહ કરતાં અહમ્ વિશેષ હોય છે. 'હું' તો તે કરીશ જ. કારણ કે હું તે હું છું. મેં જે નક્કી કર્યું છે તે હું કરીશ જ. આ છે જીવનું અહમ્ આ કાંઈ સદાગ્રહ (સારો આગ્રહ) નથી. ત્રિપુરદાસજીએ પોતાનો ચરણામૃત

પધરાવવાનો આગ્રહ છોડી દીધો હતો ને તે આવું વિચારીને. તેથી અહીં દુરાગ્રહનો ત્યાગ એટલે વિવેક. (૧૨)

કેટલીકવાર, એવું બને કે ભક્ત જે કાંઈ કરતો હોય તે પૂર્ણતઃ ભગવદ્ આજ્ઞા અનુસારનું કાર્ય હોય. પરંતુ તે કરવામાં કોઈ પ્રતિબંધ આવી પડે (ભગવદ્ કૃત પ્રતિબંધ) તો તેનો અર્થ એવો થયો કે પ્રભુની ઇચ્છા હવે બદલાઈ છે. તેથી તો પ્રભુએ તેમાં પ્રતિબંધ સ્થાપ્યો છે; અને એ છે અલૌકિક પ્રતિબંધ. જો તે લૌકિક પ્રતિબંધ હોય તો તેને નિવારવાનો પ્રયત્ન હું કરત. પરંતુ આ તો ભગવદ્ કૃત પ્રતિબંધ છે અને તેથી તે મનુષ્ય યત્નથી નિવારી ન શકાય તેવો પ્રતિબંધ છે. એવે સમયે સેવકે એવો આગ્રહ ન રાખવો કે હું જે કાર્ય કરી રહ્યો છું તે તો ભગવદીચ્છા અનુસારનું કાર્ય છે. તેથી ગમે તેવા પ્રતિબંધો આવે તો પણ હું તે કાર્ય કરીશ જ : તેથી ઊલટું, તેવા સમયે, જીવે એવું વિચારવું કે આવેલ પ્રતિબંધ કેવા પ્રકારનો છે ? જો તે લૌકિક છે તો તેને નિવારવાનો પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ જો અલૌકિક છે એવું લાગે તો તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે કરેલ બધા પ્રયાસો નિરર્થક છે, આવું વિચારવું (આવી સમજ) એટલે વિવેક (૧૩)

આ છે ભક્તિમાર્ગીય વિવેકનું સ્વરૂપ. અને હવે આવે છે -

ધૈર્ય :–

શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે :

ત્રિદુઃખસહનં ધૈર્યમામૃતેઃ સર્વતઃ સદા ।
તક્રવદ્, દેહવદ્ ભાવ્યં, જડવદ્ ગોપભાર્યવત્ ।।

અર્થાત્ : હવે ધૈર્યનું નિરૂપણ કરાય છે. મરણપર્યંત, સર્વ જીવોએ આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક, આ ત્રણે પ્રકારના દુઃખોને સહન કરવાં, તેનું નામ ધૈર્ય. એ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોને સહન કરવામાં અનુક્રમે (૧) તક્ર, (છાશ)વાળી ગોપભાર્યાના દેહની, (૨) જડભરતના ચિત્તની સ્થિતપ્રજ્ઞતાની અને (૩) અંતર્ગૃહગતા ગોપભાર્યાઓના સમુહના વિરહભાવની, ભાવના કરવી.

ભક્તિનું બીજું અંગ છે ધૈર્ય. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે. ''ત્રિદુઃખસહનં ધૈર્યમામૃતેઃ સર્વતઃ સદા એટલે કે આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક - એ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોને મૃત્યુ પર્યંત સહન કરવાં તેનું નામ ધીરજ.

બધાં પ્રકારનાં દુઃખોનો પ્રતિકાર કરવાના બે માર્ગ છે : (૧) દુઃખો આપનાર સામે સીધો હુમલો કરીને એટલે કે સ્થૂલ બળ કેળવીને અને (૨) દુઃખોની અસરથી અલિપ્ત રહીને, એટલે કે દુઃખોને પ્રભુની કૃતિ સમજીને, તેના પ્રત્યે તટસ્થ વૃત્તિ કેળવીને. જે પુષ્ટિ ભક્તિ હોય તેણે તો બીજી રીતે એટલે કે દુઃખો પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવીને, દુઃખોનો પ્રતિકાર કરવાનો છે. પહેલી રીતમાં પુરુષાર્થ છે (મર્યાદાની એ રીત છે). અને બીજી રીતમાં ભગવદ્ ઈચ્છાને અનુકૂળ થવાની વૃત્તિ છે. (દાસભાવની એ રીત છે.)

દુઃખો ત્રણ પ્રકારનાં છે. યથા - (૧) **આધિભૌતિક** એટલે દેહના સંબંધથી પ્રાપ્ત થતાં દુઃખો, (૨) **આધ્યાત્મિક** એટલે મન તથા ઈન્દ્રિયોના સંબંધથી પ્રાપ્ત થતાં દુઃખો. જેવાં કે કામ, ક્રોધ આદિ, અને (૩) **આધિદૈવિક** એટલે નિજ ભક્તોની પરીક્ષા કરવા માટે અથવા તેમને પ્રારબ્ધનો ભોગ કરાવવા માટે, ભગવાને આપેલા, આત્મા સાથે સંબંધિત દુઃખો. એ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોને શાંતિથી સહન કરવાં તેનું નામ ધીરજ.

એ ત્રણમાં, પહેલા પ્રકારનાં આધિભૌતિક દુઃખોને તક્ર એટલે છાશની માફક સહન કરવાં. બીજાં પ્રકારનાં એટલે આધ્યાત્મિક દુઃખોને જડભરતની માફક સહન કરવાં અને ત્રીજા પ્રકારનાં આધિદૈવિક દુઃખોને અંતર્ગૃહગતા ગોપપત્નીઓ (ગોપભાર્યાઓ) ની માફક સહન કરવાં. આ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખો, પ્રભુ સેવા સારી રીતે થઈ શકે તે માટે સહન કરવાનાં છે. એ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોને સહન કરવાની જીવની શક્તિને ધીરજ કહે છે. અને એ ધીરજ પણ આમૃત્તેઃ (મૃત્યુ થતા સુધી) એટલે કે પોતાના આયુષ્યની સમાપ્તિ સુધી રાખવાની છે. તાત્પર્ય એ કે જીવનમાં કોઈપણ પળે, ધીરજ ખોઈને, ભગવાન પ્રત્યેની સેવાનિષ્ઠાને ખોઈ બેસવાની નથી. ત્રણે દુઃખોને હંમેશા સહન કરવાં. આવુ જે વર્તન રાખવામાં આવે તેનું નામ ધીરજ.

જીવને દેહાભિમાન હોય છે; તેથી દેહનાં દુઃખોને સહન કરવાનું તેને માટે મુશ્કેલ બની જાય છે. ક્યારેક દેહને દુઃખ થતાં તે ગભરાઈ જાય છે, અને પ્રભુસેવા સારી રીતે કરી શકતો નથી. એટલે જીવે દેહાભિમાન છોડી દેવું ઘટે. જીવે પોતાના એ દેહને તો પ્રભુને સમર્પિત કર્યો છે. પછી એ દેહ તેનો છે. એવું અભિમાન રાખવું એ સ્વામીદ્રોહ કહેવાય.

દેહમાં અભિમાન ન રાખવું એવો ભાવ સમજાવવા માટે આચાર્યશ્રીએ છાશ (તક્ર)નું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. છાશ નિઃસાર- સાર રહિત - હોય છે. માખણ સાર-ભૂત હોય છે. નિઃસાર વસ્તુ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તો પછી, તે વસ્તુના હોવા બાબત, અભિમાન ન રાખવું, તેથી જ કદાચ છાશ ઢોળાઈ જાય તો તેમ થતાં, આપણને ખેદ ન થવો જોઈએ. એવી જ રીતે દેહ અને દેહ સાથે સંબંધિત પદાર્થો, નિઃસાર હોઈ તેમનામાં મમત્વ ન રાખતાં, તે છોડી દેવા. દેહાદિના મમત્વનો ત્યાગ કરવાથી, દેહાદિને મળતાં માન-અપમાન, સુખ અને દુઃખ એ બધા પ્રત્યે તટસ્થતા કેળવી શકાશે.

દુઃખોને તક્રવદ્ એટલે કે છાશની માફક સહન કરવાની બાબતને સમજાવવા માટે, શ્રીવ્રજોત્સવજી મહારાજે એક સુંદર આખ્યાયિકા કહી છે. અને તેને ગોપભાર્યાનું દૃષ્ટાંત ગણાવ્યું છે. એ ગોપભાર્યા એટલે ગોકુલમાં વસ્તી અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોનો સમુહ નહીં; પરંતુ આધુનિક સમયના કોઈ એક ગોવાળની પત્ની કે જેની છાશ ઢોળાઈ જતાં, તેને નિઃસર, નજીવું દુઃખ સમજીને તે હસી પડી; તેનું એ દૃષ્ટાંત છે. એ આખ્યાયિકા આ પ્રમાણે છે :-

એક બ્રાહ્મણ, તેની પત્ની અને તેનો બાળક પુત્ર યાત્રા કરવા નીકળ્યાં. રાત્રીના સમયે તેઓ વનમાં, એક વૃક્ષ નીચે સુતાં હતાં. તે સમયે, તે પ્રદેશનો રાજા ત્યાંથી પસાર થતો હતો. રૂપરૂપના અંબાર જેવી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીને જોઈને, તે તેના ઉપર મોહી પડયો, અને તેને ઉઠાવીને પોતાના મહેલમાં લઈ ગયો. બ્રાહ્મણી પતિવ્રતા હતી. તેણે રાજાને કહ્યું : ''મહારાજ, હું તમારી પત્ની બનવા તૈયાર છું. પરંતુ મારે છ માસનું વ્રત છે. છ માસ સુધી મારે રોજ અભ્યાગત બ્રાહ્મણોને જમાડવા છે. રાજાએ ખુશ થઈને તેને તેમ કરવા સંમતિ આપી. બ્રાહ્મણીએ વ્રત શરૂ કર્યું, દરરોજ તેના મહેલમાં બ્રાહ્મણો અન્નદાન લેવા માટે આવવા લાગ્યા.

પેલી તરફ વનમાં, બ્રાહ્મણ ઊંઘમાંથી ઊઠયો. તેણે પત્નીને ન જોઈ. વિહવળ બની, પુત્રને ત્યાં છોડી, પત્નીની શોધમાં તે આજુબાજુ ભટકવા લાગ્યો. તે દરમ્યાન એક વણઝારો ત્યાંથી નિકળ્યો. તેણે વૃક્ષ નીચે એક બાળકને એકાકી સૂતેલો જોયો. વણઝારાને સંતતિ ન હતી. આથી પ્રભુએ તેને સંતતિ આપી એવું સમજીને તે બાળકને તે પોતાને ઘરે લઈ ગયો.

બ્રાહ્મણે પત્ની અને પુત્ર ગુમાવ્યા. તેમની શોધમાં તે માર્યો માર્યો ફરવા

લાગ્યો. રાજાને ત્યાં બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવામાં આવે છે. તે જાણી તે ત્યાં ગયો. બ્રાહ્મણીએ તેને જોયો. એકાંતમાં બોલાવીને તેણે તે બ્રાહ્મણને કહ્યું, ''આજે રાત્રે, શિવાલયમાં તમે મારી રાહ જોજો. રાજાને મારીને આજે હું તમને ત્યાં આવી મળીશ.''

બ્રાહ્મણ શિવાલયમાં ગયો. નિર્જન શિવાલયમાં તે આડે પડખે થયો. ત્યાં એક વિષધર સર્પે તેને દંશ દીધો. બ્રાહ્મણ મૃત્યુ પામ્યો.

આ તરફ પેલી બ્રાહ્મણીએ રાજાને, રાતના સમયે, પોતાની પાસે બોલાવ્યો, તેને બહુ મદિરા પાઈને બેહોશ બનાવ્યો. પછી તેને મારી નાખ્યો, પછી

પછી નૃપ નાર ચલી અપને પતિસું – એટલે કે રાજાને મારીને તે પોતાના પતિ પાસે જવા નીકળી પડી. તે પેલા શિવાલયમાં પહોંચી. ત્યાં તેણે સર્પદંશથી મૃત્યુ પામેલ પોતાના પતિને જોયો. તેથી તે વિલાપ કરવા લાગી. કોઈપણ આશ્રય સ્થાન વગરની તે રખડતી હતી. ત્યારે તે પાવૈયાઓના હાથમાં જઈ પડી. તેમણે તે વેશ્યાને ત્યાં વેચી દીધી. હવે, તે વેશ્યા બની. અત્યંત સુંદર હતી તેથી તેનો વેશ્યાનો ધંધો ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો.

થોડાંક વર્ષો પછી, એક દિવસ, તેનો જ એ પુત્ર કે જે હવે વણઝારાનો પુત્ર બન્યો હતો તે, તેના શહેરમાં આવ્યો. એ વેશ્યાના રૂપની ખ્યાતિ સાંભળી તે તેનો ગ્રાહક બની તેની પાસે (કોઠામાં) પહોંચ્યો. અને પુત્રે માતા સાથે સમાગમ કર્યો. પરંતુ પુત્રના ઉઘાડા દેહ પરનાં કેટલાંક ચિહ્નો જોઈ માતાને શંકા ગઈ. પૂછપરછ કરતાં તેને ખાત્રી થઈ કે આ તો તેનો પોતાનો પુત્ર છે. આથી પોતાનાથી થયેલ મહાભયંકર પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવા તે ચિતામાં પડી, બળી મરવા તૈયાર થઈ. ચિતા સળગી પરંતુ વરસાદ તુટી પડતાં તે હોલવાઈ ગઈ. નજીકમાં પુર આવતાં તે નદીના પાણીમાં તણાઈ ગઈ.

નદીમાં તણાતી તે બ્રાહ્મણીને હજુ ઘણાં દુઃખો સહન કરવાનાં હશે તેથી તેને તણાતી જોઈને એક ગોવાળે તેને બચાવી. રૂપાળી જોઈ, તેણે તેને પોતાની પત્ની તરીકે ઘરમાં બેસાડી. એક દિવસ ગામની કેટલીક ગોવાળણો સાથે છાશ વેચવા તે શહેરમાં ગઈ. ત્યાં બે આખલાઓ બાખડતા હતા. તે જોઈ સૌ નાસભાગ કરવા લાગી, તેમ કરતાં બધાંની દોણી પડી ગઈ. છાશ ઢોળાઈ ગઈ. સૌ દુઃખી થઈ, રૂદન કરવા લાગી. પરંતુ પેલી બ્રાહ્મણ ગોપાભાર્યા ખડખડાટ હસી પડી. તે જોઈ

આશ્ચર્ય પામીને તે બધીએ તેને તેના હસવાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે પોતાની વિતકકથા તેમને કહી સંભળાવી. તેણે કહ્યું - ''રાજાને માર્યો અને પતિને સર્પ દંશેલો જોયો. તેથી ભટકતી હું બીજા દેશમાં વેશ્યા થઈ. ત્યાં મારા જ પુત્રે મને ભોગવી. તેના પ્રાયશ્ચિત રૂપે, મેં ચિતા પ્રવેશ કર્યો. ભારે વરસાદથી ચિતા ઓલવાઈ. નદીમાં તણાતી મને ગોવાળે બચાવી, પોતાના ઘરમાં બેસાડી. આવાં અસંખ્ય દુઃખોની પરંપરામાંથી પસાર થયેલી હું આ નજીવી છાશ માટે શા માટે શોક કરું ?''

વાર્તાનો ભાવાર્થ એ કે દેહનાં દુઃખો તો દેહને આવે જ. જ્યારે તે આવે ત્યારે ધીરજથી તે સહન કરવાં. અને તેમાંથી કશો બોધ લેવો. જગતનાં દુઃખો જીવને કાંઈ ને કાંઈ બોધ દેવા આવે છે. દુઃખ એ તો અનુભવની શાળા છે. દુઃખ આપણને પ્રભુ તરફ દોરે છે. કુંતા ફોઈએ એટલા માટે પોતાના ભત્રીજા પાસે 'પોતાને દુઃખો મળે' એવું વરદાન માગ્યું હતું. દુઃખ મનુષ્યને પ્રભુમય જીવન જીવવાનું શીખવે છે. દુઃખના અનુભવથી માનવ દેહની કિંમત સમજાય છે. તે એવી રીતે કે દેહનો છાશ જેવો નિઃસાર છે. તેમ છતાં તે મળ્યો છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ પ્રભુ સેવામાં કરીને તેને સાર્થક બનાવી લેવો. આધિભૌતિક દુઃખો આપણને આવું જ્ઞાન આપે છે. તેથી દુઃખથી ન હારી જતાં, તે બધા ધીરજથી સહન કરવાં. અને તેમનો ઉપયોગ પ્રભુનો આશ્રય દઢ બનાવવાના સાધન તરીકે કરવો. પ્રભુનો આશ્રય દઢ બનતાં, દુઃખોની તીક્ષ્ણ દાઢ બુઠ્ઠી થઈ જશે.

આ રીતે આધિભૌતિક દુઃખો શી રીતે સહન કરવાં તે સમજાવતું ઉપર્યુકત (ગોપભાર્યાની તક્ર ઢોળાણી તે) દષ્ટાંત આપ્યા પછી. મન અને ઈન્દ્રિયોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતાં કામક્રોધાદિ દુઃખો કેવી રીતે સહન કરવાં તે સમજાવવા માટે જડભરતનું દષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે.

દેહ, ભગવદ્ ભાવથી ભરાય ત્યારે તે કામક્રોધાદિ ભાવ માટે જડ બની જાય છે. તેથી કામક્રોધાદિ ભાવો તે દેહમાં પ્રવેશી શકતા નથી. એ જીવની બધી ઈન્દ્રિયો ભગવદ્ભાવ વાળી બની જતાં, ઈન્દ્રિયોને થતાં દુઃખોનું ભાન, તેને થતું નથી. આ બાબતમાં જડભરતજીનું દષ્ટાંત હંમેશાં નજર સમક્ષ રાખવું. જડભરતને મૃગનું શરીર પ્રાપ્ત થયું. તયારે તેમણે મૃગ શરીરને પ્રાપ્ત થતાં દુઃખો સહન કર્યાં. પછી માનવ શરીર તો મળ્યું; પરંતુ તે દેહે, તેમણે જડવત વર્તન કરતાં, તેમનાં સગા-સ્નેહીઓ તરફથી તેમને અપમાન તથા તિરસ્કાર આદિ મળ્યાં. તે બધુ તેમણે

તટસ્થ ભાવે, ધીરજથી સહન કર્યું, પછી ભીલો તેમને ભદ્રકાળીનો ભોગ ધરાવવા લઈ ગયા. ત્યારે પણ નિર્લિપ્ત ભાવે તેમણે તે બધુ સહન કર્યું. અંતે રહુગણની પાલખી ઉપાડીને તેનો બોજો તેમણે વહન કર્યો. આ બધા દુઃખો તેમણે ધીરજથી સહન કર્યાં. તે દુઃખો આપનાર ઉપર તેમણે ક્રોધ ન કર્યો. તેમણે તેમનાં દુષ્ટ કર્મો માટે કશી સજા મળે એવી કોઈ કામના ન કરી. દુઃખથી ડરીને ચિંતા ન કરી. આ રીતે આપણે આધ્યાત્મિક દુઃખ સહન કરવામાં જડભરતની ભાવના કરવી.

જડભરતજીએ ઈન્દ્રિયોને લગતાં દુઃખો- માન, અપમાન, કામ, ક્રોધાદિ ભાવ આદિ બધાં દુઃખો, જડવત સહન કર્યાં; દુઃખોને સહન કરીને તેઓ સાક્ષીવત જીવન જીવ્યા. માન કે અપમાન તેમને સ્પર્શતા જ નહીં; કામ-ક્રોધ તેમને સતાવતા જ નહીં; રાગદ્વેષ તેમને હતા જ નહીં; દેહમાં અનાત્મ બુદ્ધિ રાખવાને કારણે, દેહનાં કાર્યો અને દેહના સુખદુઃખાદિ અનુભવોથી સંપૂર્ણપણે અલિપ્ત રહીને, તેઓ જીવ્યા. તેથી, આધ્યાત્મિક દુઃખોને જડભરતની માફક સહન કરવાં, એવી શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે.

અને આધિદૈવિક દુઃખોને (ભગવદ્ વિરહથી થતાં દુઃખો) અંતર્ગૃહગતા ગોપભાર્યાઓની માફક સહન કરવાં. ગોપભાર્યાઓ ગૃહસ્થાશ્રમી હતી. પોતાના પતિ, બાળકો અને સ્નેહીઓના સંગે સંસારમાં રહ્યા છતાં, તેમણે તેમની ચિત્ત-વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને, પોતાનાં મન તથા ચિત્તને ભગવાન પ્રત્યે વાળી લીધાં હતાં, તેમ કરતાં તેમણે જે દુઃખો થયા તે દ્વારા તેમનો ભગવદ્ અનુરાગ વધુ દઢ થયો. તેમનો પ્રેમ, આસકિતમાં અને આસકિત વ્યસનમાં પલટાઈ ગઈ. આ છે આધિદૈવિક દુઃખોને સહન કરવાની રીત; અને આવું છે આધિદૈવિક દુઃખોને ધીરજથી સહન કરવાનું પરિણામ.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ આધિદૈવિક દુઃખોને સહન કરવા બાબતમાં ગોપભાર્યાવત એ દષ્ટાંત આપ્યું છે. ગોકુળના ગોવાળોની પત્નીઓના સમૂહને ગોપભાર્યા કહેવામાં આવી છે. અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોનો એ સમૂહ ભગવાનના વિરહથી, અત્યંત દુઃખ પામીને, અંતે શ્રીગોપીજનવલ્લભનું ધ્યાન ધરે છે. અને દેહ ત્યાગ કરે છે. એ રીતે તેઓ પ્રભુના સાન્નિધ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ નિર્ગુણ દેહ મેળવી પ્રભુના સ્વરૂપાનંદને પામે છે. એ જ રીતે જીવે પણ પ્રારબ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખોને સહન કરીને, પ્રભુપ્રાપ્તિની દીશામાં પગલાં માંડવાના છે. તેમ કરવા માટે,

આધિદૈવિક દુઃખોને સહન કરવાની બાબતમાં ગોપભાર્યાઓનું અનુસંધાન કરવું આવશ્યક છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી કે ત્રિદુઃખ સહન કરો-ધીરજથી, મૃત્યુપર્યંત. પરંતુ જો પ્રભુ ઈચ્છાથી એ દુઃખોને દૂર કરવાનો ઉપાય મળી આવે તો તે ઉપાય કરવો કે નહીં ? શું આપણે એવો આગ્રહ રાખવાનો છે કે એ દુઃખો તો આપણને હરિ ઈચ્છાથી મળ્યાં છે. તે માટે મારે તે સહન કરવા જ છે. મારે તેમને નિવારવાં નથી. ના, ભાઈ ના. એવું કરવાનું નથી. જો દુઃખોને દુર કરવાનો કોઇ ઉપાય પ્રભુ ઈચ્છાથી મળી આવી તો દુઃખોને દૂર કરીને પ્રભુસેવા કરવા માટે તે ઉપાય અવશ્ય કરવો. અહીં, જો દુઃખોને સહન કરવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો તેવો આગ્રહ દુરાગ્રહ બની જાય. અને દુરાગ્રહ એટલે અવિવેક - એ છે. વિવેકનું નકારાત્મક સ્વરૂપ. દુઃખો સહન કરવાં જ છે એવો આગ્રહ રાખવાથી એક તો દુરાગ્રહ રૂપી અવિવેક થાય અને બીજું શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાનો ભંગ થાય. એવું વિચારીને શ્રીમહાપ્રભુજીની આ બીજી આજ્ઞાનો વિચાર કરવો.

પ્રતીકારો યદચ્છાતઃ સિદ્ધશ્ચેન્નાગ્રહી ભવેત્ ।
ભાર્યાદીનાં તથાન્યેષામ સતશ્ચાક્રમં સહેત્ ।।

અર્થાત્ : પ્રભુ ઈચ્છાથી દુઃખ નિવારણનો માર્ગ મળી આવે તો દુરાગ્રહી ન થવું. (એટલું જ નહીં પરંતુ) ભરણપોષણ કરવા લાયક પોતાના સ્ત્રી પુત્રાદિકના, કોઈ તટસ્થ વ્યકિતના, અને દુર્જનોના (પણ) આક્રમણને (તિરસ્કાર આદિને) સહન કરવા.

ઉપર ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખો કેવી રીતે સહન કરવાં તે સમજાવ્યું. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે તે દુઃખોની નિવૃત્તિ અર્થે કશું ન કરવું. જો યદૃચ્છાત (ઈશ્વર ઈચ્છાથી) તે દુઃખોને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય મળી આવે તો તે જરૂર અજમાવવો. મારે તો દુઃખોને સહન કરી લેવા જ છે એવો આગ્રહ કદી ન રાખવો. ભગવદીચ્છાને આધીન થવું. ધારો કે શરીરને કોઈ રોગ થાય અને ભગવદીચ્છાથી તે રોગને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય મળી આવે તો તે ઉપાય જરૂર અજમાવવો. અને તે અજમાવતી વખતે, મનમાં એવી ભાવના રાખવી કે આ ઉપાયથી મારો દેહ નિરોગી થશે. તેમ થતાં મારાથી પ્રભુ સેવા સારી રીતે થઈ શકશે.

પરંતુ હવે પછી શ્રીમહાપ્રભુજીએ જે આજ્ઞા કરી છે તે બહુ સાવધાન થઈને

વિચારવા જેવી છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે (૧) ભરણપોષણ કરવા લાયક પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્ર આદિના તથા (૨) અન્ય તટસ્થ વ્યક્તિઓના કે (૩) અસત્ વ્યક્તિઓ એટલે કે દુર્જનોના આક્રમણને પણ સહન કરવું.

આ આજ્ઞામાં પુત્રાદિના એવું કહેવાને બદલે ભાર્યાદીનાં એવું પદ આચાર્યશ્રીએ બહુ વિચારપૂર્વક મૂક્યું હોય એવું લાગે છે. શ્રીગોકુલોત્સવજી મહારાજ, ભાર્યાદીના પદ મૂકવાનું કારણ આ રીતે સમજાવે છે –

''લોકમાં ભાર્યાદિનાંને બદલે 'પુત્રાદિનાં' એવું પદ મૂકવું ઉચિત હતું, એવું કદાચ કોઈને લાગે. પરંતુ તેનાં ભાર્યાદિનાં પદ મુકયું છે. કારણ કે પુત્રોને તો કોઈ દિવસ મિલ્કતનો વિભાગ કરી આપીને જુદા કરવાથી તેઓ સ્વતંત્ર થાય. પરંતુ પત્ની તો કેવળ પતિને આધીન હોવાથી, તે જ્યારે પોતાના પતિનો તિરસ્કાર કરે ત્યારે તે તિરસ્કાર તેના પતિથી અત્યંત દુઃખે કરીને પણ સહન થઈ શકતો નથી. તેમ છતાં પ્રભુ સેવામાં પત્નીની સ્થિતિ રાખવા માટે, સ્ત્રીનો એવો દુઃરાહ તિરસ્કાર પણ સહન કરવો અને સેવા ન છોડવી એવું આમા સૂચન છે.

અહીં માત્ર ભાર્યાદિનાં જ નહીં, બીજાઓનાં પણ આક્રમણ સહન કરવાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે. તો 'બીજાં' એટલે કોણ ?

ભાર્યા એટલે ભરણપોષણ કરવા લાયક સ્ત્રી અને બાળકો પણ ખરાં. તેઓ આપણુ અતિક્રમણ (તિરસ્કાર) કરે તો તે સહન કરવું. અને વિભકત રહેનારા અને સંયુકત રહેનારા બંધુઓ અને તટસ્થ રહેનાર વ્યકિતઓનાં આક્રમણ પણ સહન કરવાં તે ઉપરાંત દુર્જનના પણ સહન કરવાં. દુર્જનનાં આક્રમણ દુઃસહ હોવાથી તે ખાસ અલગ બતાવ્યા છે.

આ બધા લોકોએ કરેલ તિરસ્કાર સહન કરવો. એટલું જ નહીં, જો તેઓ લાત મારે તો તે પણ સહન કરવી. નિબંધમાં પણ આવોજ ઉપાય બતાવ્યો છે. તેમાં કહ્યું છે કે, ''સર્વમાં પ્રભુ બિરાજે છે એવી 'સર્વાત્મ' ભાવનાથી સર્વ વ્યકિતના કટું વચનો સહન કરવાં.'' કારણ કે પ્રભુ પોતે તેના હૃદયમાં બિરાજીને તેની પાસે તેમ બોલાવીને આપણને ઉપદેશ આપે છે. આ રીતે સૌનો તિરસ્કાર સહન કરવો. એનો અર્થ એ છે કે એવાં અસહ્ય દુઃખોને પ્રસંગે પણ ધીરજ ન છોડવી. આવી સહનશીલતા એ ધૈર્ય રક્ષણનું ઉત્તમ સાધન છે. અને ધૈર્ય રક્ષણનું બીજુ સાધન છે :-

સ્યમિન્દ્રિય કાર્યાણિ કાયવાઙ્ગ મનસા ત્યજેત્ ।
અશૂરેણાપિ કર્તવ્યં સ્વસ્યા સામર્થ્ય ભાવનાત્ ।।

અર્થાત્ : ઈન્દ્રિયોનાં બધાં કાર્યોને, જીવે, કાયા, વાણી અને મનથી ત્યજવાં. જે જીવ ઈન્દ્રિયોને જીતવા અસમર્થ હોય તેણે પોતાના અસામર્થ્યની ભાવના વિચારીને એટલે કે મનમાં ગ્લાનિ લાવીને, ઈન્દ્રિય ભોગોનો ત્યાગ કરવો.

પહેલાં કહ્યું કે, જીવે, ઈન્દ્રિયોનાં બધાં કાર્યોને, કાયા વાણી અને મનથી ત્યજી દેવાં એટલે કે ઈન્દ્રિય નિગ્રહ કરવો; એ વાત તો સમજાય એવી છે. પરંતુ પછી કહ્યું કે જે જીવ ઈન્દ્રિયોને જીતવા માટે અસમર્થ હોય તેવા માણસે પોતાના અસામર્થ્યની ભાવના કરીને (ગ્લાનિ કરીને) ઈન્દ્રિયના ભોગોનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. તેણે એવો વિચાર કરવો કે 'હું મંદભાગ્ય છું; હું અસમર્થ છું કે મારાથી ઈન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખી શકાતી નથી. મારાથી ઈન્દ્રિયોનાં કાર્યોનો ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા પણ ઉઠાવી શકાતી નથી.'' આવી અસામર્થ્યની ભાવના કરીને પછી, ઈન્દ્રિયોના ભોગો છોડવા. મને સમજાતું નથી કે ઈન્દ્રિય નિગ્રહ ન કરીને પછી, ઈન્દ્રિયોના ભોગો છોડવા. મને સમજાતું નથી કે ઈન્દ્રિય નિગ્રહ ન કરી શકનાર, ઈન્દ્રિયના ભોગોને કેવળ અસામર્થ્યની ભાવના કરવા માત્રથી છોડી શકે ખરો ?

મારી એ શંકાનું સમાધાન 'ગ્લાની' પદથી થઈ જાય છે. ઈન્દ્રિય નિગ્રહ ન કરી શકનારે, ઈન્દ્રિયના ભોગો પરાણે છોડવા પડે છે. ઈન્દ્રિયના ભોગો તેને વળગી રહે તો તેનાથી તેને ગ્લાની થાય. જેનું અંતિમ પરિણામ ઈન્દ્રિય ભોગમાંથી છૂટકારો પામવાનું આવે. ઈન્દ્રિય ભોગો તરફ તેને ગ્લાનિ થાય. એટલે કે તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર ભરી ભાવના ઉત્પન્ન થાય. તેમ થતાં ઈન્દ્રિયો શિથિલ થાય. પછી તે બધી પોતપોતાના વિષયો તરફ ખેંચાતી અટકે. છેવટે ધીરેધીરે ઈન્દ્રિયોનાં કાર્યો આપોઆપ છૂટી જાય.

પોતાના અસામર્થ્યની ભાવના કરીને ભોગો ત્યજવા. એવી ભાવના કરવાથી, ભાવના કરનારને ગ્લાનિ થશે. ગ્લાનિ થતાં ઈન્દ્રિયોની તીવ્રતા શાંત થશે. અંતે ઈન્દ્રિયો વિષયો તરફ ખેંચાતી બંધ પડશે. અને તેને ધૈર્યની સિદ્ધિ થશે આવું શ્રીવ્રજરાજ મહારાજ પોતાની વિવૃત્તિમાં લખે છે.

આ તથ્યને વધુ દઢતાથી રજૂ કરવા માટે આપશ્રી બીજી આજ્ઞા કરે છે-

અશક્યે હરિરેવાસ્તિ, સર્વમાશ્રયતે ભવેત્ ।।
એતત્સહન મત્રોકતમ્ ।।

અર્થાત : ઈન્દ્રિયા આદિનો નિગ્રહ કરવાનું કાર્ય જો અશક્ય થઈ પડે તો, શ્રીહરિ જ તેવા જીવનું શરણ છે. બધાં કાર્યો શરણથી જ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે અશક્ય પણ શ્રીહરિના આશ્રયથી શક્ય બને છે. જીવ જ્યારે ઈન્દ્રિય નિગ્રહ કરવામાં અસમર્થ થાય ત્યારે તેણે દયાળુ પ્રભુનું શરણ યાચવું પ્રભુના આશ્રયથી બધુ જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. 'સર્વ ધર્માન પરિત્યજ્ય' એ શ્લોકમાં એવું જ કહ્યું છે. ''તું મારો એકલાનો જ આશ્રય કર. તારાં બધાં પાપો જે અન્યથા નષ્ટ નહીં થાય તે બધાંને હું નષ્ટ કરી દઈશ. અને તને નિર્દોષ બનાવીને મુકિત આપીશ.'' આ છે અશક્યને શક્ય બનાવવાનો ઉપાય - પ્રભુનું શરણ (આશ્રય) ગ્રહણ કરવું તે.

શ્રીગોકુલોત્સવજી મહારાજ એવું કહે છે કે, ''જીવ જ્યારે બધી રીતે પોતાનું અસમર્થપણુ જાણીને, કેવળ ભગવાનજ મારું શરણ છે એવું વિચારે, ત્યારે પરમ દયાળુ ભગવાન પણ કૃપા કરીને જીવનું બધું કાર્ય પોતે જ સિદ્ધ કરી આપે છે. તેથી ભગવાનના આશ્રયથી જ જીવનાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે એવું સમજાવવા માટે શ્રીમદાચાર્યચરણે 'સર્વમાશ્રયતો ભવેત્' એ વાક્ય લખ્યું છે. અને

અતઃ આશ્રય વિનિરૂપ્યતે - હવે આશ્રય કહેવાય છે.

આશ્રય :-

આશ્રય ભગવદ્ ભક્તિનું ત્રીજું અંગ છે. જ્ઞાનમાર્ગીઓ સ્વાશ્રયમાં માને છે. પરંતુ આપણે ભક્તિમાર્ગીઓએ ભગવદ્-આશ્રયમાં સ્થિર રહેવું. આપણો ભગવદાશ્રયનો ભાવ જેટલો દઢ તેટલી આપણી ભક્તિની દઢતા, સમજવી ભગવદાશ્રયના ભાવમાં દઢતાની સર્વોત્તમ કક્ષા એટલે અનન્યાશ્રય.

ભક્તે પોતાની શક્તિમાં કે અન્ય દેવદેવીઓની શકિતમાં કદી વિશ્વાસ ન રાખવો. પોતાના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણની શક્તિમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી, હરએક પરિસ્થિતિમાં કેવળ તેનું જ શરણ સ્વીકારવું એનું નામ આશ્રય. પોતાનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ અર્થે અથવા સુખોની પ્રાપ્તિ અર્થે તેણે અન્ય કોઇ દેહધારી કે દેવ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં કેવલ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જ વિશ્વાસ રાખવો તેનું નામ અનન્યાશ્રય.

આશ્રયનો શબ્દ-દેહ એટલે અષ્ટાક્ષર-શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ. આ મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો - મમ નિસાધનસ્ય શરણ, આશ્રય, શક્યો શક્ય સંપાદકઃ શ્રીકૃષ્ણઃ - એટલે કે મારા જેવા સાધન રહિત જીવનું શરણ તેનો આશ્રય અને તેને શક્ય કે અશક્ય એવી કોઈપણ વસ્તુ મેળવી આપનાર શ્રીકૃષ્ણ છે. આ મહામંત્રના રટણ દ્વારા આશ્રય સિદ્ધ થાય છે.

આશ્રયનું નિરૂપણ કરતાં શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે - ઐહિકે પારલોકેચ સર્વથા શરણં હરિઃ એટલે કે આ લોક અને પરલોક સંબંધી બધાં કાર્યોમાં, શ્રીહરિ મારું શરણ થાઓ. આ છે આશ્રયની વ્યાખ્યા. આ લોક સંબંધી કાર્યોમાં અને અલૌકિક સેવા વિષયક પરલોક સંબંધી કાર્યોમાં અથવા તો હરકોઈ પરિસ્થિતિમાં શ્રીહરિ મારું શરણ થાવ. અહીં પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો. તો કેવી કેવી પરિસ્થિતિમાં જીવે પ્રભુનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો તે પણ શ્રીમદાચાર્યચરણ સમજાવે છે -

દુઃખહાનૌ તથા પાપે, ભયે, કામાદ્ય-પૂરણે ।।
ભક્તદ્રોહે, ભકત્યભાવે, ભકતૈશ્ચાતિક્રમે કૃતે ।
અશકયે વા સુશકયે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ।।
અહંકાર કૃતે ચૈવ પોષ્ય પોષણ રક્ષણે ।
પોષ્યાતિક્રમણે ચૈવ તથાંતેવાસ્યતિ ક્રમે ।।
અલૌકિક મનઃ સિદ્ધો, સર્વાથે, શરણં હરિઃ ।

અર્થાત્ : (૧) ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોનો નાશ કરવા માટે (૨) પાપને નિવૃત્ત કરવા માટે (૩) ભય લાગે ત્યારે (૪) સાંસારિક (કામાદિ) સુખો પ્રાપ્ત ન થતાં હોય ત્યારે (૫) ભકતનો દ્રોહ થઈ જાય ત્યારે (૬) ભકિતના અભાવે (૭) ભગવદ્ ભકતોએ તિરસ્કાર (અતિક્રમ) કર્યો હોય ત્યારે (૮) અને (૯) અશકય એટલે પોતાનાથી ન કરી શકાય તેવાં અને શકય એટલે કે પોતાનાથી સુખે કરી શકાય તેવાં કાર્યો કરવા માટે. (૧૦) જીવથી સ્વભાવ વશ અહંકાર થઈ જાય ત્યારે (૧૧) પોષણ કરવા યોગ્ય સ્ત્રી-પુત્રાદિક નું પોષણ કે રક્ષણ કરવાના પ્રસંગે (૧૨) પોષણ કરવા યોગ્ય સ્ત્રી-પુત્રાદિકે પોતાના કરેલ અપમાન (અતિક્રમણ)ના પ્રસંગે (૧૩) અંતેવાસીઓએ (શિષ્યોએ) કરેલા તિરસ્કારના પ્રસંગે (૧૪) અલૌકિક એવાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર (અંતઃકરણ)ને સિદ્ધ કરવા માટે અને (૧૫) **સર્વાથે -**

બાકી રહેલા સર્વ અર્થ સિદ્ધ કરવા માટે આ બધા પ્રસંગો કે પરિસ્થિતિમાં શ્રીહરિ જ મારું શરણ થાઓ એ રીતે મનમાં નિરંતર ભાવના કરવી. અને વાણી વડે નિરંતર કીર્તન કરવું. આપશ્રીએ આવી કુલ પંદર પરિસ્થિતિ ગણાવી છે. હવે આપણે તે બધી પરિસ્થિતિનો અનુક્રમે વિચાર કરીએ :

(૧) દુઃખ હાનૌ - ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોનો નાશ કરવા માટે : જ્યારે જીવ ઉપર ત્રિદુઃખ આવી પડે ત્યારે તે દુઃખોના નિવારણ માટેનો પ્રયત્ન ન કરતાં, પ્રભુનું શરણ સ્વીકારવું. તેમ કરશો તો દુઃખોની તીવ્રતા ઘટશે. અથવા ભગવદ્ ઈચ્છાથી તે દુઃખો દૂર થશે. તેથી સર્વથા શરણં હરિઃ

(૨) પાપેઃ - પાપને નિવૃત્ત કરવા માટે :- જેણે પ્રભુનું શરણ ગ્રહણ કર્યું છે તેને પાપોની બીક ન હોય. નિવેદીત જીવ પાપ ન કરે. તેને માટે પાપ એટલે દોષ એમ સમજવું. નિવેદન કરતા પહેલાં તેણે કરેલ પાપો, નિવેદન કરવાથી નિવૃત્ત થાય છે. અને નિવેદન કર્યા પછી જો તે પોતે કરેલ નિવેદનનું સ્મરણ કર્યા કરે તો બીજા નવા દોષો થતા અટકે છે. તેમ છતાં તે જીવ છે; જાણ્યે-અજાણ્યે તેનાથી કોઈ દોષ થઈ જાય ત્યારે પોતાનાથી થયેલા એ દોષોનું પ્રાયશ્ચિત કરવા કરતાં, જીવે સંપૂર્ણપણે પ્રભુને શરણે જવું. નિવેદન કર્યા પછી, પોતાના દેહ તથા ઈન્દ્રિયોને સંપૂર્ણપણે પ્રભુ સેવામાં લગાડવાં જોઈએ. તેમ છતાં, જો તે પ્રમાણે ન કરી શકે અને તેના દેહ ઈન્દ્રિયોથી ભગવાનનો કોઇ દોષ થઈ જાય તો, તેવા સમયે પણ તેણે ભગવાનના શરણની ભાવના કરવી.

આ બાબત, શ્રીભગવાને, ગીતાજીમાં કહી છે. ''બધા માર્ગોને છોડી મારે શરણે આવ. હું તને એ બધા ધર્મો (દેહ ધર્મો) ને છોડવાથી થતાં પાપોમાંથી છોડાવીશ. તું શોક ન કરીશ. (અર્જુનને સ્વજનોની હત્યાના પાપનો ડર હતો.)

આવું તો શ્રીહરિએ શ્રીમુખથી કહ્યું છે. તેથી જ્યારે દેહ ઈન્દ્રિયો વડે, જો કોઇ દોષ જાણ્યે-અજાણ્યે થઈ જાય તો તેને માટે પ્રાયશ્ચિત કરવા ન બેસવું. પ્રાયશ્ચિત કરવા જતાં આપણો શરણ ધર્મ જતો રહે છે. દોષોને દૂર કરવા માટે ભગવદ્ શરણની ભાવના કરવી એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. તેથી એવા પ્રસંગે-સર્વથા શરણં હરિઃ

(૩) ભયે - ભય લાગે તેવા પ્રસંગે :- ભયથી ભાગે તે ભક્ત નહીં. જે જીવે સર્વ સમર્થ એવા સ્વામી (કૃષ્ણ) નો આશરો લીધો છે. તે જીવ સર્વથા અભય છે,

એવું વિચારી, ભય લાગવાની પરિસ્થિતિમાં પણ સર્વથા શરણં હરિઃ

શ્રીવ્રજરાજજી મહારાજ 'ભયે' પદનું વિવરણ કરતાં આ પ્રમાણે કહે છે, ''હું પોતે જીવ હોઈને તુચ્છ છું. તેથી બ્રહ્મ વગેરે દેવતાઓને પણ જેના ચરણની રજ પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે. તેના ચરણકમળની પ્રાપ્તિ મને કેવી રીતે થાય. કયારે થાય એટલે કે થશે કે નહીં થાય એવો ભય મનમાં ઉદ્ભવે; અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો ભય આવી પડે ત્યારે સર્વથા શરણં હરિઃ

(૪) કામાદ્યપૂરણે - જીવનાં કામાદિ (સાંસારિક) સુખો પ્રાપ્ત ન થતાં હોય ત્યારે :- કામ એટલે ઈચ્છા. જીવની સાંસારિક ઈચ્છાઓ પૂરી થતી ન હોય તેવે સમયે જીવે પ્રભુનું શરણ યાચવું. લૌકિક અને અલૌકિક બધા પ્રકારની ઈચ્છાઓની પૂર્તિ માટે જીવે પ્રભુનું શરણ જ સ્વીકારવું. તેથી કદાચ જો પ્રભુ, જીવની લૌકિક ઈચ્છાઓ પૂરી ન કરે, ત્યારે ધીરજ ધરીને પ્રભુનું શરણ સ્વીકારવું. પરંતુ પોતાની અલૌકિક ઈચ્છાઓને તો તેણે (જીવે) શ્રીહરિની ઈચ્છાઓ સાથે સાંકળી લેવી. તાત્પર્ય એ કે જીવે પોતાની લૌકિક કે અલૌકિક ઈચ્છાઓની પૂર્તિ અર્થે - સર્વથા શરણં હરિઃ

(૫) ભક્તિ-દ્રોહે - જીવથી કોઈ ભકતનો દ્રોહ થઈ જાય ત્યારે :- ભૂલથી અથવા બેદરકારીથી આપણાથી જો કોઈ ભગવદીયનો દ્રોહ થઈ જાય ત્યારે તેમાં મારો પોતાનો દોષ છે એવું વિચારીને, પ્રભુને શરણે જવું. અને દીનતાપૂર્વક તે ભગવદીયની ક્ષમા માગવી. મહામુનિ દુર્વાસાએ ભકતરાજ અંબરિષનો દ્રોહ કર્યો હતો. તેથી છેવટે પ્રભુને શરણે જઈને તેમણે દીનતાપૂર્વક અંબરિષની ક્ષમા માગી હતી. એવા પ્રસંગે આપણે પણ તેમ કરવું.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહેવામાં આવેલ અંબરિષ દુર્વાસાનું આ આખ્યાન 'ભકતદ્રોહે' પદનો ભાવ સમજવા માટે પર્યાપ્ત છે.

અંબરિષ રાજા ભગવાનના પરમ ભકત હતા. તેમણે એકાદશીનું વ્રત કર્યુ હતું. વ્રતની પૂર્ણાહુતિ બારસનાં પારણાંથી થાય. બારસને દિવસે, દુર્વાસા તેમને ઘેર અતિથિ રૂપે આવ્યા. અંબરિષે આપેલ ભોજનનું નિમંત્રણ સ્વીકારી તેઓ યમુના કિનારે નિત્ય કર્મ કરવા ગયા. વિલંબ થયો. દ્વાદશી પૂર્ણ થવામાં ફકત અર્ધુ મુહૂર્ત બાકી રહ્યું; શું કરવું ? વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ રસ્તો બતાવ્યો - જલપાન કરીને પારણાં કરો. અંબરીષે તેમ કર્યું.

મોડેથી દુર્વાસા આવ્યા. પોતાને મૂકીને અંબરીષે પારણાં કર્યાં. તે જાણી તેમને ક્રોધ ચઢયો. જટા ખોલી તેમાંથી કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી. કૃત્યા અંબરીષને બાળવા દોડી. પરંતુ અંબરિષ હાથ જોડી ઊભા રહ્યા. અને મનોમન પ્રભુના શરણની ભાવના કરી. પ્રભુનું શરણ પ્રાપ્ત કરી ચુકેલ અંબરિષને કૃત્યાથી બચાવવા માટે, ભગવાને તેમની રક્ષા માટે મૂકેલું પ્રભુનું સુદર્શન દોડી ગયું. તેણે કૃત્યાને જ બાળી દીધી. પછી તે કૃત્યાના પ્રેરક બ્રાહ્મણ દુર્વાસાને સજા કરવા તે તેમની પાછળ પડયું. દુર્વાસા ભાગીને ઈન્દ્ર, બ્રહ્મા, શંકર આદિ દેવોની પાસે ગયા. પરંતુ વિષ્ણુના ભકતના દ્રોહી એ બ્રાહ્મણને કોઈ દેવે આશ્રય ન આપ્યો. એક વર્ષ વિતી ગયું. થાકી, હારીને તેઓએ વિષ્ણુનું શરણ યાચ્યું. વિષ્ણુએ કહ્યું, ''બ્રાહ્મણ, જો તે મારો દ્રોહ કર્યો હોત તો હું તને ક્ષમા કરત. પરંતુ તે તો મારા પ્રિય ભકતનો દ્રોહ કર્યો છે. હું મારા ભકતનો થયેલ દ્રોહ સહન કરી શકતો નથી. સાંભળ હે બ્રાહ્મણ, હું ભકતને આધિન છું. તને બચાવવાની શકિત મારામાં નથી. તને જો કોઈ બચાવી શકે તો તે છે અંબરિષ.''

દુર્વાસા સમજી ગયા : દોડીને અંબરિષ પાસે ગયા. તેમના પગે પડયા. પ્રાણરક્ષાની ભિક્ષા માગી. સતત એક વર્ષ સુધી ખાધા-પીધા વગર હાથ જોડી ઊભા રહેલા ભકતરાજ અંબરિષે, બ્રાહ્મણને થયેલ દુઃખ માટે પોતે દોષભાવ અનુભવ્યો. તેમણે સુદર્શનને પ્રાર્થના કરી. સુદર્શન શાંત થયું. જે પ્રભુનું વાર્યુ ન વર્યુ તે ભકતનું વાર્યુ વર્યું. આવો છે ભકતનો પ્રતાપ.

દુર્વાસાએ ભકતનો દ્રોહ કર્યો. તેમને તેમનું ફળ મળ્યું. 'અંતિમ શરણ તો શ્રીહરિ' નું એ ન્યાયે તેમણે શ્રીહરિનું શરણ લીધું. પ્રભુ નિજ ભકતદ્રોહીને ક્ષમા આપતા નથી. છતાં દુર્વાસાએ તેમનું શરણ ગ્રહ્યું તો તેમણે નિજ ભકત દ્વારા તેમને ક્ષમા અપાવી. તેઓ દારૂણ દુઃખમાંથી બચી ગયા. તેથી સમજવાનું કે ભકતદ્રોહના સમયે સર્વથા શરણં હરિઃ

(૬) ભકત્યભાવે : ભકિતના અભાવે :- જીવ પોતાની શકિતથી ભગવાનની ભકિત કરી શકતો નથી. ભકિતતો પ્રભુ કૃપાથી મળે છે. તેથી જ્યારે જીવને એવું લાગે કે પોતે સેવા (ભકિત) કરે તો છે પરંતુ તેનાથી તે સારી રીતે થઈ શકતી નથી. તે સમયે તેણે હરિ શરણની ભાવના કરવી.

બ્રહ્મસંબંધ કર્યા પછી, જીવ સેવાનો અધિકારી બને છે. પરંતુ જો તેનું ચિત્ત

સેવામાં ચોટતું ન હોય તો એટલે કે તેના હૃદયમાં ભકિતભાવનો ઉદય થતો ન હોય તો - સર્વથા શરણં હરિઃ

(૭) ભકતૈશ્ચાતિક્રમે કૃતેઃ કોઈ ભકત, જીવનું અપામન (અતિક્રમણ) કરે ત્યારે :- આપણે પોતે તો કોઈ ભકતનું અપમાન (અતિક્રમ) ન કરવું. પરંતુ કયારેક કોઈ ભકત જો આપણો તિરસ્કાર કરે તો મનમાં વિચારવું કે મારાથી કોઇ સેવા વિષયક દોષ થયો હશે. તેથી એ ભકતે નિઃસ્વાર્થ ભાવે, મને મારો દોષ બતાવવા માટે, મારો તિરસ્કાર કર્યો છે. એવું વિચારી, પોતાનાથી થઈ ગયેલ અવ્યકત દોષની નિવૃત્તિ અર્થે સર્વથા શરણં હરિઃ આવો છે ચાચા ગોપેશ્વરનો મત.

(૮) અને (૯) અશકયે વા સુશકયે વાઃ પોતાનાથી ન કરી શકાય એવાં કાર્યો અને પોતાનાથી સુખેથી કરી શકાય તેવાં કાર્યો - એ બધાં કાર્યોની પ્રાપ્તિ માટે પણ જીવે પ્રભુના શરણની ભાવના કરવી. તે એ રીતે કે જ્યારે કોઈ કાર્ય ન બને ત્યારે એમ માનવું કે આ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તેમાં જ મારું કલ્યાણ છે. પ્રભુએ મારું કલ્યાણ વિચારીને જ તે કાર્ય કરવાનું મારે માટે અશકય બનાવી દીધું છે. તેથી ઊલટું જયારે કોઈ કાર્ય સુખેથી કરી શકાય તેવું હોય અને તે સરળતાથી સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારે એમ સમજવું કે મેં આ કાર્ય ભગવદ્ કૃપાથી સિદ્ધ કર્યું છે. અને નહીં કે મારી શકિતથી. અશકય ગણાતાં કાર્યો પણ ભગવદ્ ઈચ્છાથી શકય બને છે, એવું માનવું તેથી સુશકયે અને અશકયે તે માટે પણ સર્વથા શરણં હરિ.

આ બાબતમાં પ્રભુની સર્વશકિતમત્તાનો વિચાર કરવાનો છે. કાર્ય સિદ્ધ થાય તો, પ્રભુ સર્વશકિતમાન હોવાથી આ કાર્ય તેમણે સિદ્ધ કરાવી આપ્યું એમ સમજવું અને કાર્ય સિદ્ધ ન થાય ત્યારે એમ સમજવું કે પ્રભુ સર્વશકિતમાન હોવાથી તે આ કાર્ય સિદ્ધ કરાવી આપવા સમર્થ તો છે; પરંતુ આ કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમાં મારું કલ્યાણ નહીં હોય તેથી સર્વજ્ઞ પ્રભુએ તે સિદ્ધ કરાવી આપ્યું નથી. અને જો તે મારે માટે કલ્યાણપ્રદ હશે તો, તે સર્વશકિતમાન પ્રભુ, સમય આવે, મારું તે કાર્ય સિદ્ધ કરાવી આપશે. આનું નામ પ્રભુ પ્રત્યેની શરણ ભાવના.

(૧૦) અહંકાર કૃત : સ્વભાવને વશ થઈને જીવે અહંકાર કર્યો હોય ત્યારે :- સ્વભાવથી, દુઃસંગથી કે અન્ય કોઈ કારણે જીવથી અહંકાર થઈ જાય ત્યારે અથવા અહંકાર વશ બની જીવથી અધર્મનાં કાર્યો થઈ જાય ત્યારે સ્વામી-સેવક ભાવ વિચારી અહમ્‌નો ત્યાગ કરીને પ્રભુનું શરણ યાચવું.

અહંકારથી જીવમાં આસુરાવેશ આવે છે. આસુરાવેશ આવતાં તેનાથી આસુરી કામ થઈ જાય છે. તે સમયે અહંકારને દૂર કરવા માટે સ્વામી-સેવક ભાવ વિચારવો. એવું વિચારવું કે હું કોણ ? હું કોઈ અભિમાન લેવા જેવો જીવ નથી. હું તો માત્ર પ્રભુનો સેવક છું. અને સેવકને વળી શાનું અભિમાન ! આવો ભાવ અનુભવવો એનું નામ શરણભાવના.

(૧૧) પોષ્ય પોષણ રક્ષણે :- પોષણ કરવા યોગ્ય નિજ સ્ત્રી-બાળકોનું પોષણ કે રક્ષણ કરવાના પ્રસંગે : જીવે પોતાના પોષ્ય વર્ગનું (સ્ત્રી-બાળકોનું) પોષણ પોતે સારી રીતે કરી શકે તે માટે પ્રભુના શરણની ભાવના કરવી. પરંતુ એવો ભાવ કદી ન લાવવો કે તે બધાંનું પોષણ હું કરું છું. હકીકતમાં, જીવને પોતાનાં સ્ત્રી-બાળકોનું પોષણ કરવામાં શ્રીભગવાન જ સહાયભૂત થાય છે.

પ્રભુએ મને કુટુંબ આપ્યું છે, હું તે કુટુંબનો વડીલ છું. તેથી કુટુંબના સભ્યોનું પોષણ કરવાની જવાબદારી મારી છે. મારી એ જવાબદારી હું સારી રીતે અદા કરી શકું તેટલા માટે મારે પ્રભુની શરણભાવના કરવી જોઈએ. તેમ કરતાં મારી એ જવાબદારી નિભાવવામાં પ્રભુ મને સહાયભૂત થશે. કારણ કે મેં તો તેનું શરણ સ્વીકાર્યું છે. તેથી તે બધાંનું પોષણ કરવાની જવાબદારી પ્રભુ સંભાળી લેશે. આ રીતની શરણભાવના કરવી.

(૧૨) પોષ્યાતિક્રમણે :- પોષણ કરવા યોગ્ય સ્ત્રી-પુત્રાદિક કે પોતાના કરેલ અપમાન (અતિક્રમણ) ના પ્રસંગે :- જ્યારે કુટુંબીજનોને એવું લાગે કે તેમનું પોષણ કરવામાં કે તેમનું રક્ષણ કરવામાં આપણે આપણી જવાબદારી સારી રીતે અદા કરતા નથી, ત્યારે તેઓ આપણું અપમાન કરી બેસે છે. તેવે સમયે તેમણે કરેલ અપમાનથી વ્યથિત ન થતાં, પ્રભુનું શરણ સ્વીકારવું.

(૧૩) અન્તેવાસ્યતિક્રમે : અંતેવાસી એટલે વિદ્યાર્થી કે શિષ્ય. તેથી અંતેવાસીઓએ કરેલ તિરસ્કારના પ્રસંગે :- જો કોઈક વાર આપણો શિષ્ય અથવા સેવક આપણો તિરસ્કાર કરે તો તેના ઉપર ક્રોધ ન કરવો. ક્રોધ એ જીવમાં પ્રવેશેલ આસુરભાવનું પરિણામ છે. આથી પોતાનામાં આસુરભાવ ન પ્રવેશે એટલા માટે જીવે સર્વથા શ્રીહરિનું શરણ લેવું. આપણે એવું વિચારવું કે તેણે કરેલ અપરાધ (આપણું અપમાન) માટે પ્રભુને જે યોગ્ય લાગશે તે પ્રભુ કરશે.

(૧૪) અલૌકિક મનઃ સિદ્ધૌ : અલૌકિક એવાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને

અહંકારને (અંતઃકરણને)સિદ્ધ કરવા માટે :-

મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત આદિ પ્રાકૃતિક છે; તેમને અધ્યાસ વડે (ખોટી મોટાઈ આપીને) અપ્રાકૃતિક ન બનાવી શકાય. અધ્યાસ (ભ્રમ) ને કારણે તો તે લૌકિક બન્યો છે. તેથી તે બધામાંથી પ્રાકૃત અંશ કાઢી નાખીને જો તેમને અલૌકિક બનાવવાં હોય તો અને જો તેમના દ્વારા અલૌકિક ભાવો સિદ્ધ કરવા હોય તો, શ્રીહરિના શરણની ભાવના કરવી.

અહીં કેવળ મન શબ્દ વાપર્યો છે. પરંતુ તેનાથી દેહ, આદિનો બોધ પણ થાય છે. આપણે તે સૌને અલૌકિક બનાવવા ઈચ્છીએ છીએ. પરંતુ દેહ અને ઈન્દ્રિયો તો પોતપોતાના વિષયોમાં સદા આસકત રહે છે. અને વિષયાસકત દેહમાં શ્રીહરિનો આવેશ રહેતો નથી. વિષયાકાન્ત દેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ એટલા માટે તન અને મન ને અલૌકિક બનાવવા માટે એટલે કે તેમના દ્વારા માનસી સેવા સુધી પહોંચવા માટે - સર્વથા શરણં હરિ.

(૧૫) સર્વાર્થે : સર્વ અર્થ સિદ્ધ કરવા માટે :- ઉપર આપણે ચૌદ પરિસ્થિતિઓ ગણાવી. તેમાંથી પ્રત્યેકને અર્થે જીવે શ્રીહરિની શરણ ભાવના કરવી. પરંતુ એ ચૌદ સિવાય બીજી કોઇ બાબતો નથી શું ? તો કહે છે કે : ઘણી છે. તેથી અંતે કહ્યું, ‘‘સર્વાર્થે’’ એટલે કે આ બધી અને બાકી રહી હોય તે બધી પરિસ્થિતિમાં જીવે શ્રીહરિની શરણભાવના કરવી.

ટૂંકમાં, જીવે આશ્રય કદી ન છોડવો. જીવનના અંત સુધી શ્રીહરિના આશ્રયને વળગી રહેવું. કંઈ પણ થાય. કોઈપણ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય, કોઈ પણ ભાવ. લૌકિક કે અલૌકિક ભાવની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો તે બધા પ્રસંગે સર્વથા શરણં હરિઃ

એવા એ આશ્રયની સર્વોત્તમ કક્ષા એટલે અનન્યાશ્રય. એક માત્ર શ્રીહરિનો આશ્રય લેવો તેનું નામ અનન્યાશ્રય. આ વાત વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે :-

અન્યસ્ય ભજનં તત્ર સ્વતો ગમનમેવ ચ ।
પ્રાર્થના કાર્ય માત્રેડપિ તતોડન્યત્ર વિવર્જયેત્ ।।

અર્થાત્ : બીજા દેવનું ભજન ન કરવું. અને પોતાની મેળે અથવા બીજા કોઈની પ્રેરણાથી, બીજા દેવોની સેવા કરવા માટે તેમના મંદિરમાં પણ ન જવું. અને

નાનાં કે મોટાં કાર્યોની સિદ્ધિ માટે પણ બીજા કોઈ દેવની પ્રાર્થના કરવાનું ત્યજી દેવું.

આ જ બાબતમાં ન્યાસાદેશમાં મદિતર ભજનાપ્રેક્ષણે - મારા સિવાય બીજાનું ભજન કરવાનું નથી - એ શ્લોકથી કરવામાં આવી છે.

પ્રાર્થિતે વા તતઃ કિં સ્યાત્ - પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાથી શું વળે ? કશું નહીં. તેથી પ્રભુની પાસે કશું પણ મેળવવા માટે પ્રાર્થના ન કરવી; એવી શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે. તો પછી કોઈ વખતે આપણને કોઈ વસ્તુની જરૂર દેખાઈ. તે મેળવવા માટે શું કરવું ? પ્રભુની પાસે તો તે ન માગી શકાય; તો પછી તે મેળવવા માટે બીજા કોઈ દેવની પ્રાર્થના કરવી કે કેમ ? તેના જવાબમાં કહ્યું કે અન્યસ્ય ભજનં તત્ર સ્વતોગમનમેવચ । આ નિષેધ આજ્ઞાનો અર્થ એ છે કે બીજા દેવનું ભજન ન કરવું અને સામે ચાલીને તેમના મંદિરે પણ ન જવું.

આપણને કદાચ એમ થાય કે આ નિષેધ આજ્ઞા દ્વારા આપણને કોઈ બીજા દેવનું ભજન ન કરવાનું અને તેમના મંદિરમાં ન જવાનું કહ્યું છે પરંતુ ઈચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તેમની, ઘેર બેઠા પ્રાર્થના કરવાની મનાઈ, કયાં કરી છે ? તેના જવાબમાં બીજી એક નિષેધ આજ્ઞા કરવામાં આવી છે. અને તે એ કે પ્રાર્થનાઃ કાર્યમાત્રેડપિ તથાડન્યત્ર વિવર્જયેત । એટલે કે બીજા દેવની કોઈપણ પ્રકારે પ્રાર્થના કરવાનું છોડી દેવું. જીવ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈપણ દેવ-દેવી કે અન્યનું (યક્ષ, કિન્નર, ભૂતપ્રેત આદિનું) ભજન કયારેય ન કરવું.

આમ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે આપણે અન્ય દેવનું ભજન અને તેમની પ્રાર્થનાનો સદંતર ત્યાગ કરવાનો છે. તેનો અર્થ એ ન સમજવો કે આપણે ભગવાન કૃષ્ણ સિવાય અન્ય દેવદેવીઓનો તિરસ્કાર કરવો. તેમનો તિરસ્કાર કરવાનું નથી કહ્યું. સાચો વૈષ્ણવ સ્વભાવતઃ (વૈષ્ણવત્વ હિ સહજં) કોઈનો પણ તિરસ્કાર ન કરે. પછી ભલેને તે બીજો કોઈ દુષ્ટ હોય. અન્ય દેવો ભગવાન કૃષ્ણ તો નથી જ : પરંતુ તેઓ ભગવાન કૃષ્ણની વિભૂતિ તો છે જ. તેથી તેમનું ભજન ન કરશો; તેમની પ્રાર્થના ન કરશો. પરંતુ તેમનો તિરસ્કાર પણ ન કરશો. એવું સમજો કે તેમનો તિરસ્કાર કરવા માટે પણ આપણે તેમને શા માટે યાદ કરવા ? આપણે માથે તો આપણો સર્વ સમર્થ પ્રભુ બિરાજે છે, તેમને હંમેશા યાદ કરો. આપણે તે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈનું ભજન નથી કરવાનું. બીજા કોઈ પાસે

પ્રાર્થનાપૂર્વક કશું માગવાનું નથી. આ બધી બાબતમાં આપણે તો એક માત્ર શ્રીહરિનું શરણ સ્વીકારવાનું છે. શ્રીહરિનું શરણ સ્વીકારવું એટલે શ્રીહરિની શકિતમાં વિશ્વાસ વ્યકત કરવાનો છે. પોતાના ઈષ્ટદેવમાં વિશ્વાસ વ્યકત કરવાનો અર્થ અન્ય દેવદેવીઓની શકિતમાં અવિશ્વાસ કરવો એવો થતો નથી. આપણે તો આવું વિચારવાનું છે - ''મારે તો કેવળ મારા સ્વામીનું શરણ છે. મારો સ્વામી સર્વ શકિતમાન છે. તે મારું સર્વ કાંઈ કરવા સમર્થ છે. તો પછી બીજા કોઈપણ દેવ, દેવી કે અન્યનું ભજન કરવું કે તેની પ્રાર્થના કરવી કે તેમની આરાધના કરવાની મારે શી જરૂર છે ? હું જો એ પ્રમાણે કરું તો મને મારા સ્વામીની શકિતમાં અવિશ્વાસ છે એવું ગણાય.'' આવું વિચારીને અન્ય દેવદેવીઓનું ભજન-પ્રાર્થના અને તેમના મંદિર તરફ ગમન આદિ વસ્તુનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

અવિશ્વાસ અને વિશ્વાસના સ્વરૂપોને સમજાવવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજીએ બ્રહ્માસ્ત્ર અને ચાતકનાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે -

અવિશ્વાસો ન કર્તવ્યઃ સર્વથા બાધકસ્તુ સઃ ।
બ્રહ્માસ્ત્ર ચાતકો ભાવ્યૌ, પ્રાપ્તં સેવેતે નિર્મમઃ ।।

અર્થાત્ : ભકિતમાર્ગ (શરણમાર્ગ) માં અવિશ્વાસ કદી ન કરવો; કારણ કે અવિશ્વાસ બધા બાધકોમાં સહુથી મોટો બાધક છે; અને તેમાં વિશ્વાસ જરૂર કરવો; તે સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરનારો (સાધક) છે.

પરંતુ વિશ્વાસ અને અવિશ્વાસના સાધકપણામાં અને બાધકપણામાં બ્રહ્માસ્ત્ર અને ચાતકનું અનુસંધાન રાખવું.

ભકિતમાર્ગમાં આવેલા જીવે, શ્રીહરિમાં અને નિજ ગુરુદેવમાં કદાપિ અવિશ્વાસ ન કરવો. અવિશ્વાસ એ ભકિતમાર્ગમાં સૌથી મોટી બાધારૂપ છે. તે શરણાગતિના ભાવને રૂંધે છે; તેને અવરોધે છે. તેથી અવિશ્વાસ ન કરવો. તેથી ઊલટું વિશ્વાસ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરનારો હોવાથી, તે જરૂર કરવો.

અવિશ્વાસ અને વિશ્વાસ કેવો હોવો જોઈએ તે સમજવા માટે, સ્વયં શ્રીમહાપ્રભુજીએ આપેલાં, બ્રહ્માસ્ત્ર અને ચાતકનાં દૃષ્ટાંતો સમજી લેવાની જરૂર છે.

બ્રહ્મપાશ (બ્રહ્માસ્ત્ર)ની શકિતમાં અવિશ્વાસ લાવીને રાવણે બ્રહ્માસ્ત્રથી બંધાયેલા હનુમાનજીને લોઢાની મજબૂત સાંકળો વડે બાંધ્યા. આથી શ્રીરામ દૂત હનુમાને, બ્રહ્માસ્ત્રની મર્યાદા લોપી. અને લોખંડી સાંકળો અને બ્રહ્માસ્ત્ર વગેરે બધા

બંધનો તોડી નાખીને, પોતાને બંધન મુકત કરી દીધા. રાવણે બ્રહ્માસ્ત્રમાં રાખેલા અવિશ્વાસનું એ પરિણામ.

સ્વાતિ નક્ષત્રમાં જે મેઘબિંદુઓ પડશે, તે જ જળનું હું પાન કરીશ. બીજું કોઈ પણ જળ હું નહીં પીઉં. મારે માટે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં જરૂર મેઘવર્ષા થશે એવો દઢ વિશ્વાસ રાખનાર ચાતક પક્ષી માટે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં વર્ષા થાય જ છે એ છે તેના દઢ વિશ્વાસનું પરિણામ.

હવે માત્ર એક શંકાનું સમાધાન કરવાનું બાકી રહે છે. અને તે એ કે ''જો સર્વ બાબતમાં શરણ શ્રીહરિનું હોય તો, શું જીવે લૌકિક વૈદિક કાર્યો કરવાનું છોડી દેવું ? તેના જવાબમાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે -

યથાકથંચિત કાર્યાણિ કુર્યા દુચ્ચાવચાન્યપિ ।
કિં ચ પ્રોકતેન બહુધા શરણં ભાવયેદ્ધયિમ્ ।।

અર્થાત્ : આ માર્ગ (શરણ-આશ્રય) માં લોકોને અપ્રામાણ્યની શંકા ન આવે એટલા માટે જીવે આવશ્યક લૌકિક અને વૈદિક કાર્યો કરતા રહેવું. ભકિતમાર્ગ પ્રમાણભુત હોવા બાબતની કોઈને શંકા ન આવે એટલા માટે જીવે લૌકિક વૈદિક કાર્યો કરવાં. પરંતુ એવા કાર્યો મારે સ્વધર્મ રૂપે કરવાનાં છે એવું કદી ન માનવું.

આવી આજ્ઞા તો 'પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા' ગ્રંથમાં પણ, બીજા શબ્દોમાં, કરવામાં આવી છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ''લૌકિકત્વં વૈદિકત્વં કાપટયાત્તેષુ નાન્યથા'' - એટલે કે ભગવદીયોએ લૌકિક વૈદિક કાર્યો લોકાસંગ્રહાર્થ કરવાં; સ્વધર્મ સમજીને કરવાનાં નથી. અલબત્ત એવાં કર્મો આપણે લોકસંગ્રહ માટે પણ ન કરીએ તો તેમ કરવાથી આપણને દોષ લાગતો નથી. છતાં માર્ગ પરત્વે કોઈ આંગળી ન ચીંધે અથવા આપણો માર્ગ વેદ આધારિત (પ્રમાણભુત) હોવાની શંકા ન કરે, એટલા માટે આપણે (કાપટયાત્તેષુ) એવાં કાર્યો કરવાં આટલું કહીને આપશ્રી કહે છે - *કિં ચ પ્રોકતેન બહુના એટલે કે ઘણું કહેવા વડે કરીને શું (સિદ્ધ કરવાનું) છે ?* મતલબ કે બહુ વધારે કહેવાથી કશો લાભ નથી. માત્ર આટલું જ સમજો કે જીવે સર્વથા શરણં હરિઃ

આ બધી બાબતો, સઘળા ધર્મો (સર્વ ધર્માન) નું નિરૂપણ કરતી વખતે, ન્યાસાદેશમાં બતાવવામાં આવી છે.

આ સ્થળે શ્રીવ્રજરાજજી મહારાજનો મત થોડોક જુદો છે. આપશ્રી

‘ઉચ્ચાવચાનિ’ નો અર્થ લૌકિક વૈદિક એવો નથી કરતા. આપશ્રીના મત પ્રમાણે ઉચ્ચે એટલે સેવા વિષયક અલૌકિક કાર્યો અને અવચ એટલે દેહ ઈન્દ્રિયો દ્વારા થતાં બધા લૌકિક કાર્યો. એવું સમજાવીને આપશ્રી કહે છે કે ‘‘જીવે સેવા વિષયક અલૌકિક અને સાંસારિક લૌકિક કાર્યો કરતા રહેવાનું છે. પરંતુ કરજ કરીને અથવા સંભ્રમથી એ બધા કાર્યો કરવાં નથી. હવે વધુ કશું કહેવાનું નથી, તેથી છેલ્લા શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે -

એવમાશ્રયણં પ્રોકતં સર્વેષાં સર્વદા હિતમ્ ।
કલૌ ભકત્યાદિ માર્ગા હિ દુ:સાધ્યા ઈતિ મે મતિઃ ।।

અર્થાત : આ રીતે મેં આશ્રયનું સ્વરૂપ - અંગ સહિત (સર્વાંશે) સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું; આશ્રયનું એ સ્વરૂપ બધા વર્ણ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર તેમજ બધા આશ્રમ એટલે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસના જીવોને માટે બધી રીતે હિતકારક છે. તે સમજવાથી તેમનો ભકિતભાવ દઢ થશે; નહિતર આ તો કલિકાલ છે. કલિયુગમાં ભક્તિ આદિ બધા માર્ગો બહુ કષ્ટથી સિદ્ધ થાય તેવા છે. આથી ભક્તિ માર્ગને પોષણ આપતાં આ ત્રણ તત્ત્વો (અંગો) - વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રય - સમજવાં જરૂરી છે એવી અમારી બુદ્ધિ છે.

-જય શ્રીકૃષ્ણ

★★★